

ΜΝΗΜΗ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΑΘΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ / ΙΤΕ

ΜΝΗΜΗ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΑΘΗ

Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας

Εκδοτική επιμέλεια

Κώστας Λάππας
Αντώνης Αναστασόπουλος
Ηλίας Κολοβός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
Ηράκλειο 2010

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ
Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10. Τηλ. 2810391097, Fax: 2810391085
Αθήνα: Μάνης 5, 10681. Τηλ. 2103849020-23, Fax: 2103301583
e-mail: info@cup.gr • www.cup.gr

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα
Τηλ. 210 3664611, Fax: 210 3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
Μελισσηνού & Ν. Φωκά 130, 741 00 Ρέθυμνο, Κρήτη
Τηλ.: 28310 25146 & 56627, Fax: 28310 25810
e-mail: alki@ims.forth.gr

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΙΣΤΟΡΙΑ

© 2010 Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
Στοιχειοθεσία - σελιδοποίηση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
Διόρθωση δοκιμίων: Κατερίνα Κεχαγιαδάκη
Εκτύπωση: Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ
Σχεδίαση εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

ISBN
978-960-524-307-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Προλογικό σημείωμα</i>	xi
<i>Πηνελόπη Παπαδοπούλου-Στάθη (1947-2008)</i>	xiii
<i>Εργογραφία Πηνελόπης Στάθη</i>	xvii

Α' Κοινωνία, Οικονομία, Θεσμοί

<i>Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Αγροτική φορολογία και μηχανισμοί καταχρέωσης</i>	3
<i>Σοφία Λαΐου, Στρατηγικές εδραίωσης της οθωμανικής κυριαρχίας στο Αιγαίο τον 16ο αιώνα: η αξιοποίηση των αποθεμάτων νίτρου της Σάμου</i>	11
<i>Χρύσα Μαλτέζου, Οί Έλληνες της Βενετίας επίτροποι και διοικηταί περιουσίας του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων</i>	23
<i>Ελένη Γκαρά, Μεροληψία κατά την απονομή δικαιοσύνης στα οθωμανικά ιεροδικεία</i>	39
<i>Αντώνης Αναστασόπουλος, Η ανάκληση μιας δωρεάς και η επιστροφή μιας προίκας: κοινωνικό φύλο, οικογενειακές σχέσεις και οθωμανική δικαιοσύνη</i>	55
<i>Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Ένας, ακόμα, έπιστολογράφος του Χρυσανθου Νοταρά: Ιωάννης ό Εύλογας από τόν Μυστρά και όί νομοκανονικές άπορίες του</i>	69
<i>Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Έγγυήσεις άγαμίας στή μητρόπολη Μυτιλήνης (α' μισό 19ου αιώνα)</i>	79
<i>Χρήστος Λούκος, Ένας ιατρός στη Σύρο με ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία: Ενάγγελος Αρφάνης</i>	103

Β' Πολιτική, Ιδεολογία

Ηλίας Κολοβός, «Του Μπεντρεντίν τα παλικάρια» στην οθωμανική και τη σύγχρονη τουρκική ιστορία	117
John C. Alexander (Alexandropoulos), <i>Yusuf bey al-Moravi on the siege and capture of Tripolitsa in 1821</i>	139
Vangelis Kechriotis, <i>Celebration and contestation: the people of Izmir welcome the Second Constitutional Era in 1908</i>	157
Engin Berber, <i>The Megali Idea doctrine and Turkish-Greek relations, 1919-1922: indirect diplomacy in the shadow of the Allied States</i> ..	185
Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, <i>Εθνικισμός και μύθος στη μεταοθωμανική κυπριακή ιστοριογραφία</i>	207

Γ' Παιδεία, Λογοτεχνία

Nefeli Papoutsaki, <i>Ugly transitions or subtleties of the eulogy? On a variation of the travel theme in early Arabic poetry</i>	225
Arnold van Gemert, <i>Λόγοι διδακτικοί προς την κόρη</i>	235
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Αυτόγραφα του Εὐγενίου Γιαννούλη</i>	251
Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, <i>Φαναριώτικα στιχουργήματα (άρ. 16-20) ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ποιητικὴ ἀνθολογία τοῦ κώδ. 666 τῆς Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (18ος αἰ.). Δειγματοληπτικὴ παρουσίαση</i>	267
Κώστας Λάμπας, <i>Ἡ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν στὰ 1808 μέσα ἀπὸ τὴ μαρτυρία ἑνὸς μαθητῆ</i>	281
Σοφία Ματθαίου, <i>Ἡλίας Σ. Σταθόπουλος (1821-1859): ἕνας μαχητικὸς λόγιος</i>	297

Δ' Θρησκεία

Ιόλη Βιγγοπούλου, <i>Οι περιηγητές και ο ελληνικός ορθόδοξος κόσμος (15ος-19ος αιώνας)</i>	317
--	-----

Βασιλική Μπόμπου Σταμάτη, <i>Ο Βικέντιος Δαμοδός «Περὶ τῆς συκοφαντίας Δημητρίου τοῦ Κυδωνίου, λατινόφρονος, κατὰ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου γενομένης»</i>	339
Γιώργος Τζεδόπουλος, <i>Το μαρτύριο στα χρόνια της οθωμανικῆς κυριαρχίας: ο κύκλος και οι ρωγμές</i>	355
Μαρίνος Σαρηγιάννης, <i>Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος στην Κρήτη του 18ου αιώνα</i>	371
Sinan Kunalalp, <i>The eloping wife, the angry teenager, and the embezzler on the run, or how Ottoman diplomacy tried to cope with conversion cases in the context of Turco-Greek relations</i>	387

Ε' Κωνσταντινούπολη

Ι. Κ. Χασιώτης, <i>Μια ανέκδοτη ισπανική περιγραφή της Κωνσταντινούπολης του 1631 και ο έλληνας συντάκτης της</i> ..	399
Έλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Η συντεχνία τῶν γουναράδων τῆς Κωνσταντινούπολης</i>	423
Σάββας Ε. Τσιλένης, <i>Ιερός ναός Εισοδίων της Παναγίας της κοινότητας Σταυροδρομίου Κωνσταντινούπολης</i>	443
Αδαμάντιος Στ. Ανεστίδης, <i>Το κίνημα του δημοτικισμού στην Πόλη το ΙΘ' και Κ' αιώνα</i>	467
Σία Αναγνωστοπούλου, <i>Το τέλος της αυτοκρατορικής λογικής, το τέλος της αυτοκρατορικής Κωνσταντινούπολης: η μεγάλη περιπέτεια</i> ...	483

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το βιβλίο αυτό άρχισε να ετοιμάζεται στα τέλη του 2007 ως τιμητικός τόμος στην Πηνελόπη Στάθη με την ευκαιρία της αποχώρησής της από το Κέντρο Ερεύνες του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Δυστυχώς, η αξέχαστη φίλη και συνάδελφος πέθανε τον Μάρτιο του 2008 και δεν πρόλαβε να δει παρά μόνο μια πρόδρομη εκτύπωση των εργασιών του τόμου αυτού, ο οποίος μετατράπηκε σε αφιέρωμα στη μνήμη της.

Οι δημοσιευόμενες εργασίες καλύπτουν ένα ευρύ θεματικό πεδίο και έχουν οργανωθεί σε πέντε ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο «Κοινωνία, οικονομία, θεσμοί», εξετάζονται θεσμοί του οθωμανικού κράτους και της ορθόδοξης εκκλησίας, πλευρές της κοινωνικής ζωής και των οικονομικών δραστηριοτήτων χριστιανών και μουσουλμάνων κατά την οθωμανική περίοδο, αλλά και η περίπτωση ενός κοινωνικά ευαίσθητου γιατρού στη Σύρο των αρχών του 20ού αιώνα. Στη δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Πολιτική, ιδεολογία», περιλαμβάνονται μελέτες που αναλύουν την ιδεολογική και πολιτική χρήση της ιστορίας, καθώς και κομβικές πολιτικές συγκυρίες του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα με άξονα τις σχέσεις των χριστιανών με τους μουσουλμάνους και του ελληνικού με το τουρκικό κράτος. Η τρίτη ενότητα, με τίτλο «Παιδεία, λογοτεχνία», καλύπτει πτυχές της ελληνικής γραμματείας του ύστερου μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης περιόδου, ζητήματα παιδείας και εκπαίδευσης των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το ελληνικό κράτος, αλλά και τη χρήση του μοτίβου του ταξιδιού στην πρώιμη αραβική ποίηση. Οι μελέτες της τέταρτης ενότητας, με τίτλο «Θρησκεία», αναφέρονται σε ζητήματα σχετικά με τη θεολογική γραμματεία και την εικόνα του ελληνορθόδοξου κόσμου στους ξένους περιηγητές, και διερευνούν πτυχές του θρησκευτικού βίου χριστιανών και μουσουλμάνων, με έμφαση σε θέματα θρησκευτικής ετερότητας, μεταστροφής, μαρτυρίου και αίρεσης και στις επιπτώσεις τους σε ατομικό και συλλογικό,

πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Στην πέμπτη ενότητα, με τίτλο «Κωνσταντινούπολη», παρουσιάζονται και αναλύονται διάφορες όψεις της πόλης: μια περιγραφή της Κωνσταντινούπολης του 17ου αιώνα, η συντεχνία των γουναράδων και η αναθεώρηση ορισμένων κανόνων λειτουργίας της το 1760, η ιστορία της κατασκευής και των μετατροπών του ναού Εισοδίων της Παναγίας της κοινότητας Σταυροδρομίου, το κίνημα του δημοτικισμού κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, οι συνέπειες που είχε για την αυτοκρατορική Κωνσταντινούπολη η διάδοση της εθνικής ιδεολογίας στα Βαλκάνια, την ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά όλους όσους στάθηκαν αρωγοί στην προετοιμασία και έκδοση του βιβλίου αυτού. Η Ακαδημία Αθηνών, στην οποία η Πηνελόπη προσέφερε τις υπηρεσίες της επί 35 χρόνια, και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, με το οποίο η Πηνελόπη συνδέθηκε ως πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής δύο διεθνών συμποσίων του Προγράμματος Τουρκικών Σπουδών («Αλκυονίδες Ημέρες στην Κρήτη»), το 2003 και το 2006, συνέβαλαν γενναιόδωρα στη δαπάνη για την εκτύπωση του βιβλίου. Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης δέχτηκαν πρόθυμα να συμπεριλάβουν το αφιέρωμα αυτό στις εκδόσεις τους και φρόντισαν για την καλαίσθητη εμφάνισή του. Ο Γρηγόρης και η Κατερίνα Στάθη πρόσφεραν πολύτιμη βοήθεια στην κατάρτιση της εργογραφίας της Πηνελόπης. Ο Geoffrey Cox με μεγάλη συνέπεια επιμελήθηκε γλωσσικά τα κείμενα που δημοσιεύονται στην αγγλική γλώσσα. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλονται, τέλος, στους συγγραφείς των άρθρων που ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στο κάλεσμά μας, τεκμήριο της αγάπης που απολάμβανε η αξέχαστη Πηνελόπη στον κύκλο των συναδέλφων της και της αναγνώρισης του επιστημονικού της έργου.

ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΑΘΗ

(1947-2008)

Ἡ Πηνελόπη Στάθη, στή μνήμη τῆς ὁποίας ἀφιερώνεται αὐτός ὁ τόμος, ἦταν γιά ὅλους ὅσους τή γνωρίσαμε, εἴτε σάν συνάδελφο ἱστορικό εἴτε σάν δασκάλα τῆς τουρκικῆς γλώσσας, ἑνας ζεστός καί γενναιοδωρός ἄνθρωπος.

Γεννημένη στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 1947, ἡ Πηνελόπη μετανάστευσε μέ τοὺς γονεῖς της στή Σουηδία τὸ 1965. Τὸ ἐπόμενο ἔτος γράφτηκε στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λούνδης (Lund), στὰ Τμήματα Κλασικῆς Φιλολογίας, Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας καί Φιλολογίας καί Ρωμανικῶν Γλωσσῶν. Τὸ 1970 πήρε πτυχίο ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λούνδης, καθὼς καί συμπληρωματικὸ πτυχίο γαλλικῆς καί ἀγγλικῆς γλώσσας καί φιλολογίας.

Τὸ 1970 ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀθήνα καί ἀσχολήθηκε μέ διάφορες φιλολογικὲς ἐργασίες: μεταγραφές κειμένων, εὐρετήρια, ἀποδελτιώσεις κ.ἄ. Τὸ 1975 διορίστηκε συντάκτρια στοὺς Κέντρο Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχε ἐργαστεῖ καὶ προηγουμένως (ἀπὸ τὸ 1972) μέ συμβάσεις ἔργου. Μετὰ ἀπὸ μακρὰ θητεία στοὺς Κέντρο, καὶ ἀφοῦ εἶχε προαχθεῖ τὸ 2002 σὲ ἐρευνήτρια πρώτης βαθμίδας, συνταξιοδοτήθηκε τὸ 2007.

Τὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἦταν γιὰ τὴν Πηνελόπη Στάθη, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἔλεγε, ἑνας χώρος μαθητείας: μαθητείας στήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὴ μεθοδικὴ ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν, δίπλα σὲ παλαιούς συναδέλφους ποὺ ἦταν ἔτοιμοι νὰ προσφέρουν μέ ἀνιδιοτέλεια τὴν πείρα τους στοὺς νεότερους. Μὲ τὰ φυσικὰ της χαρίσματα, τὶς καλὲς σπουδές, τὴν παιδεΐα καὶ τὶς εὐαισθησίες της, καλλιέργησε μέσα στὸν χώρο αὐτὸ τὰ ἐπιστημονικὰ της ἐνδιαφέροντα καὶ ἰδιαίτερος τὴν ἀγάπη της γιὰ τὴν ἔρευνα ποὺ τὴ συνόδεψε ὡς τὸ τέλος.

Ἐχοντας ἔντονη τὴν αἴσθηση τῆς συλλογικότητας, ἡ Πηνελόπη ἔλαβε μέρος σὲ πολλὲς ὁμαδικὲς ἐργασίες καὶ προγράμματα τοῦ Κέντρου. Ση-

μειώνω ένδεικτικά τή συμμετοχή της σὲ ἀποδελτιώσεις κειμένων τῆς μετὰ τὴν Ἀλωση περιόδου, στὴ σύνταξη περιλήψεων καὶ εὗρετηρίων τῆς *Ἐφημερίδος* τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου (1791-1797), σὲ ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς τοῦ Κέντρου σὲ μονὲς τῶν Μετεώρων, στὴν καταλογογράφηση καὶ ἐπεξεργασία ἀρχειακῶν συλλογῶν, στὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου. Ἡ ἴδια ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ λογίου Ξενοφῶντος Ι. Σιδερίδη, ποὺ βρίσκεται στὸ Κέντρο, ἀξιοποιώντας ἐπιστημονικὰ τὸ περιεχόμενό του.

Ἀλλὰ ἡ κυριότερη ἀπασχόλησή της ἦταν τὸ πρόγραμμα «Τὸ Γραμματοφυλακεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινουπόλης». Σκοπὸς τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, στὸ ὁποῖο ἡ Πηνελόπη ἀφιέρωσε πολλὰ χρόνια, ἦταν ἡ καταλογογράφηση καὶ σύνταξη ἀναλυτικῶν περιλήψεων τοῦ πλούσιου ἀρχιακοῦ ὕλικου ποὺ σώζεται στὸ Γραμματοφυλακεῖο: ἀλληλογραφία Μεγάλων Διερμηνέων τῆς Πύλης μὲ πατριάρχες Ἱεροσολύμων, πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων μὲ λογίους, δασκάλους, ἀξιωματούχους, πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως μὲ πατριάρχες Ἱεροσολύμων κλπ. Ἡ ἐργασία αὐτή, προχωρημένη σὲ μεγάλο βαθμό, θὰ ἀποτελέσει, ὅταν δημοσιευτεῖ, μιὰ σημαντικὴ συνεισφορὰ στὴ μελέτη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸν 17ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς Πηνελόπης Στάθης ἐπικεντρώνεται στὶς σχέσεις τῶν Ὁθωμανῶν μὲ τοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους τους στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, μὲ ἔμφαση στοὺς θεσμοὺς καὶ στὴν κίνηση τῶν ιδεῶν. Μὲ ἄριστη γνώση τῶν ἐλληνικῶν πηγῶν καὶ τῆς τουρκικῆς βιβλιογραφίας, ἡ Πηνελόπη συνέβαλε μὲ τὰ ἄρθρα καὶ τὰ βιβλία της στὸ νὰ γνωρίσουμε καλύτερα πρόσωπα καὶ θεσμοὺς ποὺ λειτούργησαν στὴν εὐρυχωρία τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα. Πραγματικά, ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ της γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρᾶ, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ξετυλίγεται ἡ πολὺπλευρὴ δραστηριότητα ἑνὸς διαπρεποῦς ἐκπροσώπου τῆς Ἐκκλησίας καὶ φωτισμένου λογίου, ἡ ἔκδοση ἄγνωστων κειμένων τοῦ ἴδιου, ὅπως ἡ «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους» καὶ τὸ Ὀδοιπορικὸ του γιὰ τὴ συγκέντρωση «ἐλεῶν», ἡ παρουσίαση τῆς ἀλληλογραφίας χριστιανῶν ἀξιωματούχων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἡ μελέτη τῆς συχνῆς ἀλλαγῆς πατριαρχῶν στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλης καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐργασίες της μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ τοῦ Πατριαρχείου στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὴ δράση καὶ τὶς νοοτροπίες τῶν ἐκπροσώπων τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ, τὶς σχέσεις τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ἀνώτερων κληρικῶν μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία.

Με τις εργασίες της ή Πηνελόπη Στάθη έδειξε ότι ή διαφορά μεταξύ κυρίαρχου και κυριαρχούμενου στην Όθωμανική Αύτοκρατορία δέν απέκλειε τις πολιτισμικές ώσμήσεις. Η άλληλογραφία του Χρύσανθου Νοταρά με τον «σοφώτατο» Έσατ Έφέντη, που παρουσίασε τὸ 1986, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τών φιλικών σχέσεων και τών έκλεκτικών συγγενειών ανάμεσα σέ δύο προσωπικότητες με διαφορετικό θρήσκευμα και άνοίγει έναν καλό δρόμο για τή συστηματικότερη μελέτη του φαινομένου αυτού.

Ένα άλλο πεδίο που άπασχόλησε τήν Πηνελόπη Στάθη ήταν οί έλληνορθόδοξες κοινότητες στην Όθωμανική Αύτοκρατορία και στο τουρκικό κράτος, και ειδικότερα ή τουρκόφωνη φιλολογία που άναπτύχθηκε στους κόλπους αυτών τών κοινοτήτων. Οί εργασίες της για τις καραμανλίδικες έκδόσεις θρησκευτικών βιβλίων, έκκλησιαστικών έγκυκλίων και λογοτεχνικών κειμένων (*Θυσία του Άβραάμ*, *Ο Πολυπαθής* του Γρηγόριου Παλαιολόγου) συμβάλλουν με ούσιαστικό τρόπο στη μελέτη τών άναγνωσμάτων, τής παιδείας, καθώς και τής διάδοσης τής έλληνικής έθνικης ιδεολογίας στους τουρκόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς τής Μικράς Άσίας.

Μιά ιδιαίτερη ένότητα στα έρευνητικά ενδιαφέροντα τής Πηνελόπης Στάθη αποτελεί ή Κωνσταντινούπολη. Διατηρώντας στενούς δεσμούς με τον γενέθλιο τόπο της και τήν ιστορία του, ή Πηνελόπη άσχολήθηκε με λογίους και εκπαιδευτικούς τής Κωνσταντινούπολης, όπως ο Ξ. Α. Σιδερίδης και ή διευθύντρια του Ζαπείου Παρθεναγωγείου Εύθαλία Άδάμ, παρουσιάζοντας άγνωστο ύλικό από τὰ προσωπικά άρχεία τους. Επίσης, έξέδωσε κωνσταντινουπολίτικα στιχουργήματα και δημοσίευσε άρθρα σχετικά με τούς Ρωμιούς τής Κωνσταντινούπολης, τὰ εκπαιδευτικά τους ιδρύματα, τὸ κωνσταντινουπολίτικο γλωσσικό ιδίωμα κ.ά. Ούσιαστική, τέλος, ήταν ή συμβολή της στην έκδοση του περιοδικού *Η Καθ' Ημᾶς Άνατολή*, καθώς και στις έπιστημονικές δραστηριότητες του «Συνδέσμου τών εν Άθήναις Μεγαλοσχολιτών» και τής «Εταιρείας Μελέτης τής Καθ' Ημᾶς Άνατολής».

Άφησα τελευταία μιὰ ιδιαίτερη άγάπη τής Πηνελόπης Στάθη, τή διδασκαλία τής τουρκικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Δασκάλα με τήν κλασική έννοια τής λέξης, δίδασκε τὰ δύο αυτά άντικείμενα με πραγματική άφοσίωση επί πολλά χρόνια στο Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Εύρώπης και είχε τή χαρά νά δει άρκετους μαθητές της νά ειδικεύονται στις όθωμανικές και τουρκικές σπουδές. Στο πλαίσιο τών ενδιαφερόντων της αυτών μελέτησε τή σύγχρονη τουρκική λογοτεχνία και έξέδωσε τὸ βιβλίο *Δέκα γυναίκες συγγραφείς στη σύγχρονη Τουρκία*, με μεταφράσεις διηγημάτων από τὰ

τουρκικά, συνέγραψε τουρκικό αναγνωστικό για τη δημοτική εκπαίδευση και μετέφρασε στα τουρκικά τη *Μικρή Γραμματική* του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Σ' αυτά θα ήθελα να προσθέσω και κάτι ακόμη: την ιδιαίτερη ευαισθησία της Πηνελόπης απέναντι στα μειονοτικά προβλήματα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Μια ευαισθησία που απέρρεε και από προσωπικές εμπειρίες και την οποία εκδήλωσε με πολλούς τρόπους: με όμιλίες και άρθρα για τα τουρκικά σχολικά έγχειρίδια στη Θράκη, με τη συμμετοχή της σε ομάδες εργασίας για τα σχολικά έγχειρίδια ιστορίας στην Ελλάδα και την Τουρκία, αλλά και με την ανθρώπινη επαφή της με τον κόσμο που βίωνε τα μειονοτικά προβλήματα.

Η Πηνελόπη Στάθη άφησε πίσω της πολλά πράγματα για να τη θυμόμαστε. Το αξιόλογο έρευνητικό και συγγραφικό της έργο, τη διδασκαλία της, την πυκνή παρουσία της σε έπιστημονικά συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό, αλλά και κάτι άλλο πολύτιμο: τη ζωντάνια και την άμεσότητα που χαρακτήριζαν τις σχέσεις της με τους άλλους και που δημιουργούσαν γύρω της ένα κλίμα συντροφικότητας.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΑΘΗ

I. Βιβλία και άρθρα

1. «Ο φίλος του Κοραή Δημήτριος Λώτος καὶ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα του», *Ὁ Ἑρانيστής*, 10 (1972-1973), σ. 157-186+4 πίν.
2. «Μία ἱστορικὴ ἐνθύμηση σχετικὴ μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 21 (1971-1974), σ. 223-231+2 πίν.
3. «Ἀπόρρητα τουρκικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴ δράση τοῦ Χρῦσανθου Τραπεζούντας γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ Πόντου», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 34 (1977-1978), σ. 159-176.
4. «Τὰ κατάστιχα “Συλλογῆς Ἑλεῶν” τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἡ μελέτη καὶ ἡ προβληματικὴ τους», στὸ *Ἐπιστημονικὲς Ἀνακοινώσεις (20 Νοεμβρίου-5 Δεκεμβρίου 1979)*, ἐκδ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Σύλλογος Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ, Ἀθήνα 1984, σ. 125-132.
5. «Τὸ ἀνέκδοτο ὁδοιπορικὸ τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 1 (1984), σ. 127-280+1 χάρτ.+4 πίν.
6. «Δύο ἐγκύκλια πατριαρχικὰ γράμματα στὰ караμανλίδικα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 5 (1984-1985), σ. 103-133.
7. «Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς χωρογραφίας τοῦ Στέφανου Λουζινιάν καὶ τὰ σχετικὰ σημειώματα τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 2 (1986), σ. 149-162+4 πίν.

Το ἴδιο καὶ στα *Πρακτικά τοῦ Δευτέρου Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Γ', *Νεώτερον Τμήμα (Λευκωσία, 20-25 Ἀπριλίου 1982)*, Ἑταιρεία Κυπριακῶν Σπουδῶν, Λευκωσία 1987, σ. 367-382.

8. «Ο “σοφώτατος” Ἐσατ ἐφέντης”, φίλος καὶ ἀλληλογράφος τοῦ Χρῦσαν-
θου Νοταρά», *Ὁ Ἑραμιστής*, 18 (1986), σ. 57-84.
9. [σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ἀριστ. Κ. Σταυρόπουλο], «Ἡ ἐπίσκεψη καὶ ὁ
θάνατος στὴ Λειβαδιά, τὸ 1784, τοῦ σουηδοῦ πάστορα Α. F. Sturtzen-
becker», *Ἑπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, τ. Α', τεῦχος Β',
Α' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Θήβα, 10-14 Σεπτεμβρίου
1986, Ἀθήνα 1988, σ. 917-927.
10. [σε συνεργασία με τὸν Bülent Berkol], «Karamanlıca Kaynakça» (= Κα-
ραμανλίδικη βιβλιογραφία), *Tarih ve Toplum*, τ. 11, τχ. 62, Φεβρουά-
ριος 1989, σ. 59/123-60/124.
11. «Τὸ ἀρχεῖο, ἡ ἐργογραφία καὶ ὁ λόγος “Τίς ὁ Κιζ Κουλὲ καὶ τίς ὁ Λέαν-
δρος” τοῦ Ε. Α. Σιδερίδη», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 3 (1990), σ.
397-419+8 πίν.
12. [σὲ συνεργασία μὲ τὸν Γ. Παπαδημητρίου καὶ τὸν Κ. Λάππα], «Τὰ
κατάλοιπα τοῦ Μ. Ἰσ. Νομίδη (ΜΙΣΝ)», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλλη-
νικά*, 3 (1990), σ. 431-453+4 πίν.
13. «Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ στὴν караμανλίδικη βιβλιογραφία», *Μεσαιω-
νικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 4 (1992), σ. 161-168+8 πίν.
14. *İlk Okul Türkçe Ders Kitabı 2*, συγγραφή – επιμέλεια: Pinelopi Stathi,
εἰκονογράφηση: Senti Haniadaki, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικῶν
Βιβλίων, Ἀθήνα 1992, 194 σ.
Αναγνωστικό της τουρκικῆς γιὰ τὴ β' τάξη Δημοτικού.
15. «Σκέψεις ἐνὸς Τούρκου δασκάλου γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ
Σύλλογο», *Ἡ Καθ' Ἠμᾶς Ἀνατολή*, 2 (1994), σ. 241-251.
16. «Οἱ περιπέτειες τοῦ Πολυπαθοῦς τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου», *Μνή-
μων*, 17 (1995), σ. 131-145.
17. «XVIII. Yüzyıl Türk Tarihinin Bazı Olaylarının Yunan Aydınlarının
Kalemiyle Anlatımı» (= Ἡ ἐξιστόρηση κάποιων γεγονότων τῆς τουρκι-
κῆς ιστορίας τοῦ 18ου αἰῶνα με τὴν πένα ἐλλήνων λογίων), *Toplumsal
Tarih*, 23 (1995), σ. 26-28.
18. «Γιὰ τὰ 120 χρόνια τοῦ Ζαππείου», στο *Το Ζάππειο Παρθεναγωγεῖο
Κωνσταντινουπόλεως, 1875-1995, Σύλλογος Ζαππίδων Ἀθηνῶν, Σύν-
δεσμος Αποφοίτων Ζαππείου Παρθεναγωγείου Πόλης*, Ἀθήνα 1996, σ.
103-115.

19. «Ερμόλαος Ανδρεάδης. Ο λογοτέχνης, ο μεταφραστής», στο *Οι λόγοι της Πόλης*, σειρά πρώτη, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1996, σ. 47-65.
20. «Κωνσταντινουπολίτικα στιχουργήματα. “Η ώραία Μελπομένη και ο διπρόσωπος έραστής Νικολάκης”», *Ό Έρανιστής*, 21 (1997), σ. 352-365.
21. «Τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια στη Θράκη», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 19ος, τχ. 63, Απρίλιος-Ιούνιος 1997, σ. 65-67.
22. [σε συνεργασία με την Ευαγγελία Τρέσσου], «Η τριτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση», *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σ. 68-69.
23. «Δημήτρης Φραγκόπουλος. Ο λυκειάρχης του Ζωγραφείου», στο *Οι δάσκαλοι της Πόλης*, σειρά τρίτη, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1998, σ. 31-49.
24. «Η γυναίκα από την Οθωμανική αυτοκρατορία στο σύγχρονο τουρκικό κράτος», *Η Καθ' Ήμᾶς Ανατολή*, 4 (1998), σ. 149-161.
Ομιλία στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, της σχολής Μωραΐτη, στο πλαίσιο των διαλέξεων *Ο Οθωμανικός Κόσμος*, 27 Μαρτίου-15 Απριλίου 1997.
25. «Yunan [ve Türk] Tarih Ders Kitaplarında “Ben” ve “Öteki” İmgeleri» (= Οι εικόνες του «εγώ» και του «άλλου» στα ελληνικά [και τα τουρκικά] σχολικά εγχειρίδια ιστορίας), στο *Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 1998, σ. 125-133.
26. «The Seismologia and their Diffusion during the Ottoman Period», στο Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete III, A Symposium Held in Rethymnon, 10-12 January 1997, Crete University Press, Ρέθυμνο 1999, σ. 241-247.
27. *Χρύσανθος Νοταράς, πατριάρχης Ιεροσολύμων, πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Σύνδεσμος τών εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών/Ανάλεκτα τῆς Καθ' Ήμᾶς Ανατολῆς 6, Αθήνα 1999, 362 σ.
28. «Ένας Όθωμανός πρέσβης στη Γαλλία τὸ 18ο αἰώνα», *Η Καθ' Ήμᾶς Ανατολή*, 5 (2000), σ. 135-177.
29. «Η αντιμετώπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος στὴν τουρκικὴ ἱστοριογραφία», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, 2 (2000), σ. 287-299.

30. *Μνήμη Εὐθαλίας Ἀδάμ, Διευθύντριας Ζαπτείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως, 1860-1954. Τὸ Ἀρχεῖο της*, επιμ. Πηνελόπη Στάθη, Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν, Ἀθήνα 2000, 253 σ.
31. «Ο Ε. Α. Σιδερίδης και η Χρυσόπολη», στο *Ο Ἐξω Ἑλληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922. Πνευματικός και κοινωνικός βίος (30 και 31 Οκτωβρίου 1998)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα 2000, σ. 77-88. Βλ. και αρ. 38.
32. «Χρυσάνθου Νοταρᾶ Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, 6 (2000), σ. 181-278.
33. «Τα ελληνικά εκπαιδευτήρια της Πόλης», στο *Κωνσταντινούπολη, η πόλη των πόλεων*, εκδ. Ἐφεσος, Ἀθήνα [2002], σ. 183-210.
34. «Οι Ρωμηοὶ της Πόλης, μια δυναμική παρουσία», στο *Κωνσταντινούπολη*, ὁ.π., σ. 251-276.
35. «Θέσεις και αντιθέσεις σχετικά με το κωνσταντινουπολίτικο ἰδίωμα», στο *Πρακτικά Τετάρτου Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικῆς Διαλεκτολογίας (Ἀθήνα, 6-8 Δεκεμβρίου 2001)*, Εταιρεία Νεοελληνικῆς Διαλεκτολογίας, Ἀθήνα 2003, σ. 451-460.
36. «Ἀλλαξοπατριαρχεῖες στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης (17ος-18ος αἰ.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, 7 (2004), σ. 37-66.
37. «Τὰ τουρκογραφικὰ βιβλία και ὁ Σεραφεῖμ Ἀτταλειάτης», στο *Τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, 15ος-19ος αἰώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001, Ἀθήνα 2004, σ. 329-339.
38. «Ο Ε. Α. Σιδερίδης και ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα του», στο *Προσωπογραφία Κωνσταντινούπολης, 18ος-19ος αἰώνας*, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ἠμᾶς Ανατολῆς, Ἀθήνα 2005, σ. 141-171.
Το ἄρθρο αρ. 31, ἐμπλουτισμένο με κείμενα.
39. «Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», στο Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, A Symposium Held in Rethymno*, 10-12 January 2003, Crete University Press, Ρέθυμνο 2005, σ. 77-83.

40. «A Greek Patriarchal Letter for Evliya Çelebi», *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-2006), σ. 263-268.
41. «Γράμματα και πρόσωπα στο 18ο αιώνα. Άλληλογραφία από τη συλλογή του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 8 (2006), Πρακτικά του Έπιστημονικού Συμποσίου «Νεοελληνική Έπιστολογραφία (16ος-19ος αϊ.)», σ. 91-108.
42. «Language Boundaries and Translations of Books in the 18th Century», στο Matthias Kappler (επιμ.), *Intercultural Aspects in and around Turkic Literatures*, Proceedings of the International Conference held on October 11th-12th, 2003, in Nicosia, Harrassowitz Verlag, Βισμπά-ντεν 2006, σ. 109-114.
43. «Άλληλογραφία: ένας αδιάψευστος μάρτυρας των ιστορικών γεγονότων. Άλληλογραφία από τη Συλλογή του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου», στο Elizabeth Close, Michael Tsianikas, George Couvalis (επιμ.), *Greek Research in Australia*, Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University, June 2005, Αδελαΐδα 2007, σ. 389-400.
44. «Τάσεις στην τουρκική λογοτεχνία του 20ού αιώνα», στο *Τουρκική λογοτεχνία. Τούρκοι λογοτέχνες του εικοστού αιώνα. Τούρκοι λογοτέχνες γράφουν και μιλούν για τους Ρωμιούς*, Πρακτικά δύο ημερίδων, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2007, σ. 13-24.
45. «Του έρωτα τα Ψωμαθιά μείναν στη Σαλονίκη», στο *Τουρκική λογοτεχνία*, ό.π., σ. 241-248.
46. «Καὶ κανένα Περτόλδον διὰ γέλιμα”. Κίνηση βιβλίων τὸν 18ο αἰώνα στὸ Χαλέπι», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 9 (2008), σ. 341-353.

II. Μεταφράσεις

1. *Δέκα γυναίκες συγγραφείς στη σύγχρονη Τουρκία*, Αθήνα 2000, 227 σ.
2. Manolis A. Triantafylidis, *Küçük Çağdaş Yunanca Dilbilgisi*, Selânik Aristotelis Üniversitesi, Θεσσαλονίκη 2002, I-XVI+256 σ.
Μετάφραση στα τουρκικά της Μικρής Γραμματικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

III. Παρουσιάσεις βιβλίων

1. *Πίστη στη γνώση*. Ε. Μισαηλίδη, *Ταμασάι Δουνγιά* (Το θέατρο του κόσμου), επιμ. R. Anhegger, Κωνσταντινούπολη 1986. *Το Βήμα*, 26 Οκτωβρίου 1986.
2. *Γλώσσα και ιστορία*. Evangelia Balta, *Karamanlidika, additions (1584-1900), bibliographie analytique*, Athènes 1987· *Karamanlidika, XXe siècle, bibliographie analytique*, Athènes 1987. *Διαβάζω*, αρ. 190, 27 Απριλίου 1988, σ. 115-116.
3. Florin Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, [Αθήνα 1987]. *Νέα Έστία*, τχ. 1485, 15 Μαΐου 1989, σ. 691-692.
4. Ισμαήλ Εμρέ, *Πνοές*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Πολύμνια Αθανασιάδη, Δόμος, Αθήνα 1991. *Διαβάζω*, αρ. 312, 26 Μαΐου 1993, σ. 23.
5. *Ελληνοτουρκικό λεξικό / Yunanca Türkçe Sözlük*, Ροδαμός, Αθήνα 1994. *Διαβάζω*, αρ. 347, 30 Νοεμβρίου 1994, σ. 19-20.
6. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları* (Η Άμερική στην Μικρά Άσία. Τα άμερικανικά σχολεία των μισσιοναρίων τον 19ο αϊ. στην Όθωμανική Αυτοκρατορία μέσα από τα έγγραφά τους, Κωνσταντινούπολη 1991). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11 (1995-1996), σ. 402-407.
7. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Άσία, 19ος αϊ.-1919. Οί έλληνορθόδοξες κοινότητες. Από τὸ μιλλèt τῶν Ρωμιῶν στὸ έλληνικὸ έθνος*, Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997. *Τὰ Ιστορικά*, τ. 14, τχ. 27, Δεκέμβριος 1997, σ. 457-459.
8. *Οι αξιωματούχοι της τελευταίας Οθωμανικής περιόδου: ένας προσωπογραφικός κατάλογος*. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, Istanbul 1999. *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 22ος, τχ. 74-75, Δεκέμβριος 2000, σ. 188-189.
9. «Γιατί τόσο μίσος;» *Οι συγκλονιστικές περιγραφές των ανθρώπων που έζησαν τα τραγικά γεγονότα και τον ξεριζωμό. Το Βήμα*, 1 Σεπτεμβρίου 2002.

Παρουσίαση βιβλίων με αφηγήσεις για την καταστροφή της Σμύρνης και τους διωγμούς των Αρμενίων (Πύργος Κατραμόπουλος, Ανζέλ Κουρτιάν, Αγγέλα Παπάζογλου).

10. Ανδρούλα Τουμάζου-Καλογεροπούλου, *Χοσγκελντίν!*, Αθήνα 2004. *Κινστέρνα*, τχ. 6, Δεκέμβριος 2004, σ. 147-148.
11. Σία Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός, Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού*, Αθήνα 2004. *Κινστέρνα*, τχ. 6, Δεκέμβριος 2004, σ. 149-151.
12. Filiz Yaşar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası* (Η Χίος στον ελληνικό απελευθερωτικό πόλεμο), εκδόσεις Phoenix, 2005. *Μνήμων*, 28 (2006-2007), σ. 317-320.

IV. Διάφορα

1. «Πρόλογος», στο Σαΐτ Φαϊκ Άμπασιγιανίκ, *Τὸ καράβι «Στελιανὸς Χρυσόπουλος» καὶ ἄλλα διηγήματα*, μετάφρ. Ἄνθη Καρρά, εκδόσεις Ροδαμός, Αθήνα 1990, σ. 7-13.
2. «Πατριάρχες Ιεροσολύμων», εφ. *Καθημερινή*, 25-26 Δεκεμβρίου 1993, *Επτὰ Ημέρες*, σ. 7-8.
3. Συνεργασία στη συγγραφή λημμάτων και στον τελικό έλεγχο του βιβλίου: *Ελληνοτουρκικό λεξικό / Yunanca Türkçe Sözlük*, εκδόσεις Ροδαμός, Αθήνα 1994.
4. «Λίγα λόγια αντί Προλόγου», στο *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης. Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης, η Μεγάλη του Γένους Σχολή, το Ζωγράφειο Λύκειο, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο, το Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, το Κεντρικό Παρθεναγωγείο*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1995, σ. 7-8.
5. Συνεργασία στη σύνταξη των περιλήψεων της Έφημερίδος των Μαρκιδών Πούλιου: *Έφημερίς, ή αρχαιότερη ελληνική έφημερίδα που έχει διασωθή... ανασυγκρότηση τής σειράς σὲ φωτοτυπική επανέκδοση*, επιμ. Λ. Βρανούσης, τ. 1-4 καὶ 6 (1791-1794 καὶ 1797), Κέντρον Έρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Έλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Αθήνα 1995.
6. «Προλογικά», στο *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1997, σ. 9-10.

Βλ. και την τουρκική έκδοση: 19. *Yüzyıl İstanbulunda Gayrimüslimler*, επιμ. Pınelopi Stathis, μετάφρ. Foti και Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 1999.

7. «Προλογικά», στο *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1999, σ. 9-10.
8. Συνεργασία στη σύνταξη των ευρετηρίων της *Έφημερίδος των Μαρκιδών Πούλιου: Έφημερίς...*, τ. 7, *Εύρετήρια, Κύρια ονόματα και Γλωσσάριο*, Κέντρον Έρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2000.
9. Συνεργασία στον τελικό έλεγχο του βιβλίου: *Türkçe Yunanca Sözlük / Τουρκοελληνικό λεξικό*, επιμ. Faruk Tuncay – Λεωνίδας Καρατζάς, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, Αθήνα 2000.
10. «Πρόλογος», στο *Ρωμηοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Πρακτικά, Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002, σ. 9-10.
11. «Χαιρετισμός», στο *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, ιστορία και προσφορά*, Πρακτικά, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2004, σ. 13-16.
12. «Μνήμη Στέφανου Γερασίμου», *Τὰ Ιστορικά*, τ. 22, τχ. 43, Δεκέμβριος 2005, σ. 540-542.
13. «Για τη ζωή καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου», *Τὰ Ιστορικά*, τ. 23, τχ. 45, Δεκέμβριος 2006, σ. 496-502.

Το ίδιο και στον τόμο: *Δώρημα στον καθηγητή Βασίλειο Ν. Αναγνωστόπουλο*, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2007, σ. 444-448 («Η καθηγήτρια Ελισάβετ Ζαχαριάδου»).

ΜΕΡΟΣ Δ΄

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ
ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
(15ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

Το ταξίδι είναι πρωταρχικά μια προσωπική μετακίνηση με επενδύτη τον εκάστοτε λόγο της περιπλάνησης (φυγή, περιέργεια, υλιστική ωφέλεια, ηθική υποχρέωση). Η ίδια αυτή αιώρηση προσγειώνει τον πλάνητα στον εκάστοτε άλλο κόσμο, όπου ενδέχεται κυρίως να συναντήσει την έκπληξη, την ανατροπή ή την επιβεβαίωση σε όσα φέρει ως πνευματική και πολιτιστική αποσκευή. Οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών συλλεγμένες από τις προσωπικές τους περιπέτειες μαζί με τις θεωρητικές τους γνώσεις για τους χώρους και τους ανθρώπους, καθώς και οι ιδεολογίες που εκπροσωπούσαν, συγκρούονταν με τις εμπειρίες τους και συνέθεταν στερεότυπα, τα οποία και αλληλοτροφοδότησαν την περιηγητική γραμματεία στη μεγάλη αυτή καμπύλη των ταξιδιών.¹

Η Ανατολή ξεδιπλώνει στα μάτια των δυτικοευρωπαίων, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους από τον 15ο ως και τον 19ο αιώνα, μια πραγματικότητα περισσότερο ασαφή παρά εύληπτη. Οι προκαταλήψεις τους μαζί με τις δυσκολίες που συναντούσαν, οι εμμονές στις ήδη διαμορφωμένες αντιλήψεις τους, η άγνοια και κυρίως η πίστη δημιουργούν το πρίσμα μέσα από το οποίο δια-

1 Για την πορεία του ταξιδιωτικού ρεύματος και τη λειτουργία των περιηγητικών κειμένων, ενδεικτικά βλ. A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles, Essai de bibliographie*, Βουδαπέστη 1897· N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Παρίσι 1928· Ελένη Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των περιηγητών*, Αθήνα 1939· Κ. Θ. Δημαράς, «Επιλεγόμενα», στο *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 145-152· T. Spencer, *Fair Greece Sad Relic*, Bath 1954· D. Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Κάιμπριτζ 1984· R. Stoneman, *Land of Lost Gods. The Search for Classical Greece*, Norman, University of Oklahoma Press 1987· «Περιηγητές. Εικόνες της Ελλάδος», εφ. *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, 2 Απριλίου 2000, σ. 2-31. Για την πρόσληψη του ελληνικού κόσμου και τις συντεταγμένες που καθόρισαν το ταξίδι των Ευρωπαίων ενδεικτικά βλ. *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών, 15ος-20ός αιώνας*, Κατάλογος Έκθεσης (επιμ. Ιόλη Βιγγοπούλου), εκδ. Κότινος, Αθήνα 2003, σ. 13-27, όπου και σχετική με το θέμα πρόσφατη βιβλιογραφία.

θλάται ο καθημερινός βίος, τα έθιμα και οι συμπεριφορές. Έτσι, ο ορθόδοξος κόσμος αποκαλύφτηκε ή σχολιάστηκε, παρατηρήθηκε ή απεικονίστηκε, αγνοήθηκε ή μελετήθηκε. Μέσα από αντιπροσωπευτικά κείμενα, παράγωγα ταξιδιών των μεγάλων χρονικών περιόδων που διαγράφουν την καμπύλη των επισκέψεων των δυτικοευρωπαίων στην Ανατολή, θα ανασύρουμε και θα σχολιάσουμε την πρόσληψη της ορθόδοξης πραγματικότητας, όπως αυτή παραδίδεται από τους περιηγητές.

Τα πρώτα έντυπα ταξιδιωτικά χρονικά που αναφέρονται σε ταξίδια στην Ανατολή (τέλος 15ου-αρχές 16ου αιώνα) περιγράφουν κυρίως το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Αυτό που διαφοροποιεί τους περιηγητές του προχωρημένου 16ου αιώνα είναι ότι δεν πρόκειται πια απλώς για προσκυνητές αλλά για πρέσβεις, ακολούθους, γραμματείς, γεωγράφους και επιστήμονες οι οποίοι επιφορτίζονται με διπλωματικά ταξίδια ως απεσταλμένοι από τις μοναρχίες της Δύσης στον οθωμανό Σουλτάνο και φυσικά ολοκληρώνουν και το ύψιστο χρέος τους ως Χριστιανοί επισκεπτόμενοι τον Άγιο Τάφο. Τα προσκυνηματικά χρονικά (τα περισσότερα από καθολικούς και δημοσιευμένα σχεδόν αμέσως μετά το ταξίδι τους) έχουν απόλυτα ευδιάκριτη τυπολογία, επαναλαμβάνουν στερεότυπα και σπανίως εμπλουτίζονται με περιγραφές από τις προσωπικές εμπειρίες των προσκυνητών. Τα χρονικά των διπλωματικών αποστολών (τα περισσότερα δημοσιευμένα στους μεταγενέστερους αιώνες) παρέμειναν ως επί το πλείστον πιστά στα ημερολόγια των ταξιδιωτών χωρίς προσθήκες από θεωρητικές γνώσεις.²

Το έργο σταθμός στα προσκυνηματικά χρονικά θεωρείται αυτό του Bernard von Breydenbach, ο οποίος ξεκίνησε το 1483 το ταξίδι με τον ζωγράφο και χαράκτη Everand van Rewich. Το χρονικό του, *Itinerarium in Terra Sancta*, που δημοσιεύτηκε στην Ουτρέχτη το 1486, στόλισε εμπνευσμένα με τις πρώτες εγχάρακτες απεικονίσεις πόλεων πάνω στη θαλάσσια διαδρομή του ταξιδιού από/προς τη Βενετία/Ιεροσόλυμα. Κατάφερε, έτσι, η πρώτη αυτή εικονογραφημένη εκδοχή *Peregrinationes* να διαγράψει την πιο πετυχημένη εκδοτική διαδρομή από όλα τα μέχρι τούδε άλλα γνωστά παρεμφερή έργα.³

2 Το θέμα αναλύεται διεξοδικά στο Ioli Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, INR/FNRS, Collections des Idées 4, Αθήνα 2004, σ. 255-260, και σε όλα τα επί μέρους συμπεράσματα στο τέλος κάθε κεφαλαίου.

3 Η αναστατική αλλά και μεταφρασμένη έκδοση: B. von Breydenbach, *Peregrinationes. Un viaggiatore del quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell'incunabolo*. Traduzione italiana e note di Gabriella Bartolini e Giulio Caporali, Ρώμη, Vecchiarelli Editore, 1999, καλύπτει τα μεγάλα προβλήματα της σπανιότητας του έργου. Για την εικονογράφιση βλ. *Τόπος και Εικόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. I (15ος-17ος αι.), Ολκός, Αθήνα 1978, σ. 36-41 και *Navigare e Descrivere. Isolari e portolani del Museo Correr di Venezia, XV-XVIII secolo*, Catalogo a cura di C.

Κατά τα στερεότυπα της εποχής το οδοιπορικό περιλαμβάνει και κεφάλαια που αναφέρονται στην πίστη και τις δοξασίες των Χριστιανών της Ανατολής, ενώ στις απόψεις των λιμένων προστέθηκε και η ξυλογραφία «Μοναχός και κοσμικοί της Κρήτης».⁴

Τα πρώτα έντυπα προσκυνηματικά οδοιπορικά αφιερώνουν ξεχωριστά κεφάλαια για τα δόγματα της χριστιανικής Ανατολής, όπου παρουσιάζονταν όλες οι διαφορές, θεολογικές και εθιμικές, τόσο των χριστιανικών μειονοτήτων που βρίσκονταν κυρίως στη Μέση Ανατολή όσο και των Ελλήνων (Ορθοδόξων). Για τους περιηγητές, του 15ου αλλά έως και τον προχωρημένο 18ο αιώνα, ο όρος Έλλην περιελάμβανε όλους τους χριστιανούς ορθόδοξους της Ανατολής (Σέρβοι, Βούλγαροι, Άραβες ορθόδοξοι κλπ.). Στις ευρωπαϊκές γλώσσες η λατινική ονομασία των Ελλήνων τους διαχωρίζει από τους αρχαίους και τους ταυτίζει με τους χριστιανούς της Ανατολής. Οι περιηγητές, φορείς ιδεών μιας άλλης χριστιανικής πραγματικότητας, αντιλαμβάνονται και σχολιάζουν τη θρησκεία, τις δοξασίες και τα θρησκευτικά μνημεία μέσα από το πρίσμα των αντιλήψεων της εποχής τους και της εθνοτικής και πολιτιστικής προέλευσής τους. Η ορθοδοξία, στα προσκυνητικά χρονικά αλλά και στα έργα που τιτλοφορούνταν «περί ηθών και εθίμων», περιγράφεται και αναλύεται διεξοδικά. Η Εκκλησία, ο κλήρος, το δόγμα, καθώς και οι εκκλησιαστικές πρακτικές και τα έθιμα, είναι στερεότυπα θέματα που ανακυκλώνονται σε όλα τα έντυπα περιηγητικά έργα. Οι Έλληνες εμφανίζονται σαν αμαρτωλοί, που απομακρύνθηκαν από την ορθή πίστη, την «*orthodoxe catholique*», και ως

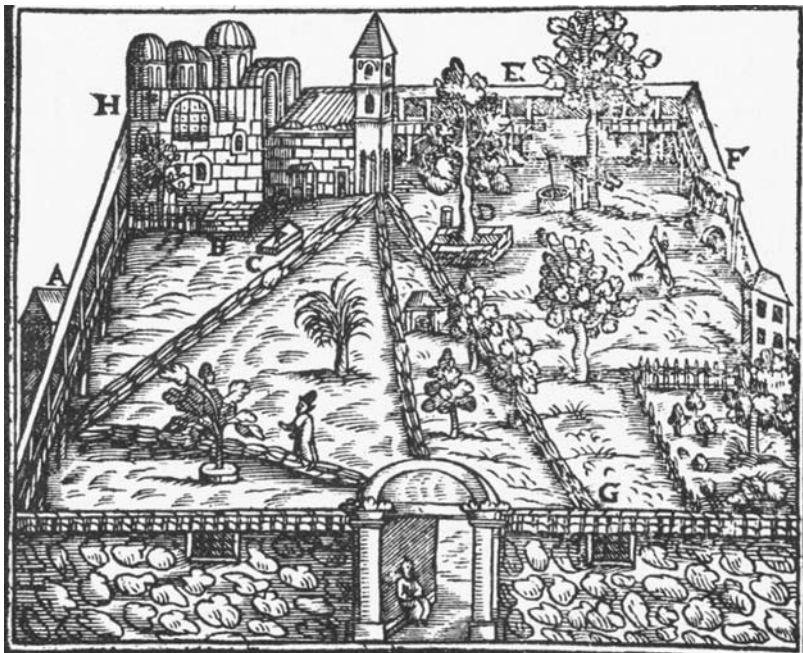
Tonini – P. Lucchi, Venezia Museo Correr, dicembre 2001-aprile 2002, Marsilio, Βενετία 2001, σ. 84-86. Τα σχέδια αντιγράφηκαν και επανεκδόθηκαν σε πάμπολλες παραλλαγές ως τον προχωρημένο 17ο αιώνα, το δε έργο του στα λατινικά έτυχε πολλών επανεκδόσεων, μεταφράστηκε, ήδη από τον 15ο αιώνα, σε έξι ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά κυρίως αποτέλεσε πρότυπο μορφής, ύφους και περιεχομένου ως την εποχή που, από τα μέσα του 17ου αιώνα, λόγω προτιμήσεων του κοινού αλλά κυρίως της μεγάλης πνευματικής στροφής της Ευρώπης, το προσκυνηματικό χρονικό παραχώρησε τη θέση του στην ανάδυση και την ανάδειξη του αρχαίου ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.

- 4 Η επανάληψη και αντιγραφή κειμένων και εικόνων τροφοδότησε ουσιαστικά όλα τα περιηγητικά έργα. Στα προσκυνηματικά χρονικά, βασισμένα στο συγκεκριμένο δρομολόγιο από τη Βενετία ως τους Αγίους Τόπους, τέτοιου τύπου κλεψιτυπία ήταν σχεδόν επιβεβλημένη. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μισό αιώνα αργότερα από τη δημοσίευση του έργου του Breydenbach, στο *Viaggio in Terra Santa* – το οποίο εμφανίζεται ως κείμενο του μοναχού Noe Bianco για το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους το 1527 με πρώτη έκδοση το 1566 και σειρά επανεκδόσεων – αναγνωρίζουμε σε μια από τις ξυλογραφίες του εκλαϊκευμένου αυτού οδηγού για τους προσκυνητές της βιβλικής χώρας το ίδιο θέμα, δηλαδή «Κοσμικοί και κληρικοί του Χάνδακα». Λεπτομέρειες για τα ταξίδια κατά τους πρώιμους αιώνες των περιηγητισμού βλ. στο βιβλίο: Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ταξιδεύοντας τον 16ο αιώνα», *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεώτερους χρόνους*, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 137-168.

σχισματικοί τιμωρούνται από τον Θεό με την υποταγή στους Τούρκους, την εξαθλίωση και την ερήμωση.⁵

Η περιηγητική μορφή του 16ου αιώνα που ξεχωρίζει είναι αναμφισβήτητη αυτή του Pierre Belon. Ο ουμανιστής φυσιοδίφης ταξίδεψε στην Ανατολή το 1547-49 συνοδεύοντας ως επιστημονικός ακόλουθος τον γάλλο πρέσβη D'Aranon.⁶ Στο χρονικό του, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε το 1553, οκτώ κεφάλαια είναι αφιερωμένα στο Άγιον Όρος.⁷ Παρουσιάζεται για πρώτη φορά, καθώς ο ίδιος οδοιπόρησε σε όλη σχεδόν τη χερσόνησο του Άθω, μία τόσο αναλυτική περιγραφή: ο φυσικός χώρος και όλες οι Μονές, οι λειτουργίες και οι πρακτικές των ορθοδόξων, ο καθημερινός βίος των μοναχών, η χλωρίδα της περιοχής και, στην έκδοση του 1588, ένα μοναδικό σκαρίφημα της χερσονήσου. Παρά το ουμανιστικό πνεύμα που διατρέχει το έργο του, θεωρεί ότι οι Πατριάρχες, εχθροί της φιλοσοφίας, απέτρεψαν τους μοναχούς από την ανάγνωση των αρχαίων κειμένων, και έτσι η άγνοια και η αμάθεια των μοναχών οδήγησαν στην ερήμωση του χώρου. Αναφέρει βέβαια ότι τα μοναστήρια «παλαιά» ενισχύθηκαν από «άλλα έθνη Ρώσους, Βλάχους, Σέρβους, ... τώρα είναι όλα ελληνικά και το Άγιον Όρος εκτιμάται από τους Έλληνες όπως η Ρώμη από τους Λατίνους».⁸

- 5 Πρβλ. Λουκία Δρούλια, «Η οθωμανική Ανατολή των περιηγητών», *Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, Πρακτικά Β' Συμποσίου – Πορτές Λόγου και Τέχνης, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1999, σ. 36-38 και Loukia Droulia, «The View of the Modern Greeks through the Mid-sixteenth Century Travellers' Accounts», *Balkan Studies*, 21 (1980), σ. 275-285. Λεπτομερέστετες παραπομπές για τον χαρακτήρα των ορθοδόξων κληρικών και τις συνήθειές τους αλλά και τη συναναστροφή των περιηγητών του 16ου αιώνα με Έλληνες ιερείς βλ. στο Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs*, σ. 248-251.
- 6 Αναλυτικά για τον βίο και το έργο του βλ. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ο Pierre Belon στην Κρήτη (1547)», *Ο Belon στην Κρήτη του 16ου αιώνα*, Μικρός Ναυτίλος, Ηράκλειο (υπό έκδοση).
- 7 Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie...*, Παρίσι 1553, κεφ. 35-κεφ. 49. Παρ' όλες τις ανακρίβειες, το πλήρες κείμενο του Belon για το Άγιον Όρος μεταφρασμένο ελληνικά στο Σ. Μαυρίδης – Carla Primavera-Μαυρίδη, *Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 82-123. Για τη σύστοιχη θέση του Αγίου Όρους στα περιηγητικά έργα βλ. *Πέντε αιώνες περιηγήσεων και προσκυνημάτων στο Άγιον Όρος*, Πρακτικά διημερίδας, Δεκέμβριος 2007, Αγιορείτικη Εστία, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση) και Στ. Παλιομπέη, *Περιηγητών Αναμνήσεις, 15ος-19ος αιώνας*, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2003.
- 8 Belon, *Les observations*, κεφ. XL, σ. 37r-v. Την ίδια γνώμη έχει και ο γάλλος κοσμογράφος André Thevet, απεσταλμένος του Φραγκίσκου Α'. Γεμάτος προκαταλήψεις για τον ορθόδοξο ελληνισμό, στο *Cosmographie de Levant*, Λυών 1556, υμνεί τον φιλελευθερισμό των αρχαίων Κρητών και την ιδιότυπη αίσθηση παλικάριάς τους αλλά πνέει μένεα εναντίον των Κρητών κληρικών: «leurs Prestres sont pires: lesquels sont vétuz en la maniere que pouvez voir en la figure suivante, portant barbes fort longues,

Εικ. 1. «Το Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη» (16ος αι.).
S. Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland
nach Constantinopel und Jerusalem*, σ. 118.

Όμως ο Stephan Gerlach –θεολόγος από την Τυβίγγη, εκπρόσωπος της Λουθηριανής Μεταρρύθμισης που αναζητούσε κοινά σημεία διαλόγου με τους Ορθοδόξους και ο οποίος ακολούθησε ως ιεροκήρυκας την πρεσβεία του Μαξιμιλιανού Β' στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία παρέμεινε από το 1573 έως το 1578– επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην πίστη, τις θρησκευτικές τελετές και δοξασίες των Ελλήνων χωρίς προκατειλημμένες ερμηνείες. Ο διάδοχός του στην πρεσβεία Salomon Schweigger, μαθητής του Martin Crusius, γνώρισε εκλεκτούς Έλληνες από τον πατριαρχικό περίγυρο και απεικόνισε τον Ορθόδοξο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και Έλληνες κληρικούς, καθώς και τη Μονή του Ελληνικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (Εικ. 1).⁹

et les cheueus iusques à la ceinture, pour autant (se disent ils) que le Redempteur du Monde les portoit ainsi: estans Chrestiens de mine, et souz aparence d'habis simples, au demourant tres malicieus», Thevet, *Cosmographie*, σ. 37-38, όπου και εικόνα κρητικού ιερέα.

9 Stephan Gerlach, *Tage-Buch der von zween gharwürdigsten Römischen Käysern Maximiliano...*, Φραγκφούρτη 1674, passim και Salomon Schweigger, *Ein neue Reyss-*

Τον 17ο αιώνα, οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων και οι απεσταλμένοι στην Πόλη διεισδύουν βαθμιαία στον ελληνικό κορμό και αρχίζουν να καταγράφουν και να σχολιάζουν στοιχεία του βίου των πληθυσμών. Πρόκειται για μαρτυρίες πια από τις προσωπικές τους εμπειρίες και όχι από θεωρητικές γνώσεις, αφηγήσεις τρίτων ή στερεότυπα που υπαγόρευε η εκδοτική αναγκαιότητα της εποχής. Τονίσαμε ότι στα προγενέστερα κείμενα, στα πλαίσια κατανόησης του άγνωστου μουσουλμανικού κόσμου με θεσμούς και συνήθειες ξένες προς τη δυτική χριστιανοσύνη, παραδιδόταν και η περιγραφή χριστιανικών εθίμων των πληθυσμών της Ανατολής, πάντα όμως στα κεφάλαια «περί ηθών και εθίμων», τα οποία αφορούν τόσο τους Μωαμεθανούς όσο και τις θρησκευτικές μειονότητες της Ανατολής που ζούσαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Γύρω στα 1674-75 η Αθήνα εισέρχεται αιφνιδιαστικά στην ευρωπαϊκή συνείδηση με τα πρώτα λεπτομερειακά τοπογραφικά σχεδιαγράμματα της πόλης και με το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον που τροφοδοτείται με σχετικές δημοσιεύσεις. Μια ομάδα από περιηγητές, επιστήμονες, καπουτσίνους, συγγραφείς και διπλωμάτες (P. Babin, J. Spon, G. Wheler, A. Guillet, R. de Dreux, G. Nointel, J. Giraud) εμπλέκονται σε συζητήσεις και καταγραφές και προδιαγράφουν τον νέο καθοριστικό συμβολικό δεσμό Αθήνας-Ευρώπης.¹⁰ Ο Spon ειδικά –με τη βαθιά πολυμάθεια, την υγιή κριτική των αρχαίων κειμένων και την για πρώτη φορά επιτόπια παρατήρηση– θεωρείται ο πραγματικός εισηγητής της αρχαιολογίας της πόλης των Αθηνών. Παρόλο ότι το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στις αρχαιότητες και στα μνημεία που αναζητά να ταυτίσει με τις πηγές, μνημονεύει την επίσκεψή του στην αρχιεπισκοπική οικία, τις συζητήσεις του με τον Αρχιεπίσκοπο Άνθιμο, τη βιβλιοθήκη του τελευταίου με εκκλησιαστικά έργα και χειρόγραφα, και γράφει για μοναστήρια με τοιχογραφίες και για το μοναστήρι της Παναγίας στον Ύμηττό. Ερμηνεύει τον μεγάλο

beschreibung auss Teutschland nach Costantinopel und Jerusalem, Nürnberg/Graz 1608/1966, σ. 118. Πρβλ. *Graecogermania*. Ελληνικές σπουδές την εποχή του γερμανικού ουμανισμού. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων κατά την εποχή της ιταλικής Αναγέννησης (1469-1523), Weinheim 1989, σ. 387-390.

10 Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα ενδεικτικά σημειώνουμε: Léon Laborde, *Athènes aux XVe, XVIe, XVIIe siècles*, Παρίσι 1854· Λουκία Δρούλια, «Ο Spon και οι άλλοι ξένοι στην Αθήνα», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 3-23· Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια, Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003, σ. 147-188· *Η ανάδυση και η ανάδειξη κέντρων του Ελληνισμού στα ταξίδια των περιηγητών (15ος-20ός αιώνας)*, Κατάλογος Έκθεσης, (επιμ. Ιόλη Βιγγοπούλου), εκδ. Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 3-53 και τα σχετικά λήμματα· Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μία καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006, σ. 245-295.

Εικ. 2. «Άποψη της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη» (17ος αι.).
G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, πίνακας μετά τη σ. 142.

αριθμό των εκκλησιών στην πόλη και τα περίχωρα –συνολικά διακόσιες– από το γεγονός ότι «λειτουργούνται μόνο μία φορά την ημέρα, ακόμα και αν είναι μικρές και οι λειτουργίες πολύ μακριές».¹¹

Εκείνη την περίοδο ο γάλλος γλωσσομαθής και με εξαιρετική ευχέρεια στη γεωμετρία και στο σχέδιο Guillaume Joseph Grelot, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη (1670-72), περιέγραψε αλλά κυρίως είναι ο πρώτος που αποτύπωσε λεπτομερέστατα την Αγία Σοφία.¹² Κατόψεις, τομές και σχολιασμοί συνοδεύουν το αναλυτικό κείμενο για την κορωνίδα της Βυζαντινής καλλιτεχνικής και λατρευτικής έκφρασης που συμπυκνώνει όπως και ο Παρθενώνας στο αρχιτεκτονικό μεγαλούργημα την πνευματική

11 J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, τ. II, Λυών 1678, σ. 200-204, 210-211, 225-227.

12 G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople. Enrichi des plans leveez par l'auteur sur les lieux, et des figures de tout ce qu'il a de plus remarquable dans cette ville*, Παρίσι 1680, πίν. ανάμεσα στις σ. 108-109, 126-127, 142-143, 146-147 και 154-155.

έκφραση της εποχής (Εικ. 2). Όμως ο Grelot, πιστός στις δυτικές προέλευσης αντιλήψεις και αισθητική του σχολιάζει: «Ούτως ή άλλως δεν ξεπερνά ούτε τον ναό του Σολομώντα ούτε του Αγίου Πέτρου της Ρώμης και όποιος δει και τους δύο ναούς θα διακρίνει την διαφορά». Εκτός από την αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική αυτή καταγραφή του μνημείου ο Grelot ενδιαφέρθηκε και για τις λατρευτικές συνήθειες των Ελλήνων: «Οι θρησκευτικές γιορτές τους περνούν μάλλον περισσότερο σαν συμπόσια και χοροί παρά σαν ευσεβείς προσευχές στην εκκλησία». Κατακρίνει φυσικά τον ξεπεσμό ιερέων και λαού, σαρκαρίζει σχεδόν για τον τρόπο εορτασμού της Ανάστασης και μας παραδίνει αξιοπερίεργα έθιμα που συνδέονται με τις γιορτές διαφόρων αγίων.¹³

Την ίδια περίοδο, η σημαντική προσωπικότητα της αγγλικής παρουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο, τον 17ο αιώνα, ο επί έντεκα χρόνια (1667-78) πρόξενος στη Σμύρνη Paul Ricaut, συνέταξε, εκτός από την περίφημη *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, και δοκίμιο για την Ελληνική Εκκλησία.¹⁴ Παρόλο που ασπάζεται την άποψη της εξαθλίωσης κλήρου και λαού λόγω άγνοιας, είναι από τους πρώτους δυτικούς που δείχνει τόση συμπάθεια στον ορθόδοξο κόσμο.¹⁵ Απορεί πώς επιβίωσε η Εκκλησία και αναγνωρίζει την τυραννία της

13 Αφού περιγράψει και διευκρινίσει τους υπομνηματισμούς στα σχέδια της Αγίας Σοφίας, παραθέτει αναλυτικά τα περί της Ελληνικής (Ορθόδοξης) Εκκλησίας: λειτουργίες, ιεραρχία κλήρου, Πατριάρχες, μοναστικός βίος, θρησκευτικές εορτές, νηστείες, τα Μυστήρια, Grelot, *Relation*, σ. 163-207. Για τη συμβολή του Grelot στην ανακάλυψη του Βυζαντίου από τους λόγιους της Δύσης πρβλ. *Byzance retrouvée, Érudits et voyageurs français [XVIe-XVIIIe siècles]*, Catalogue d'Exposition, Chapelle de la Sorbonne-Paris, 13 août-2 septembre 2001, Publications de la Sorbonne/Byzantina Sorbonensia-EHESS, Παρίσι 2001, σ. 46-54.

14 Paul Ricaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1667 με πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις. Το δεύτερο σημαντικό έργο του θεωρείται το *Greek and Armenian Churches*, Λονδίνο 1679 με πρώτη γαλλική έκδοση το 1690 και δεύτερη *Histoire de l'état present de l'Eglise Grecque, et de l'Eglise Armenienne*, par M. le Chevalier Ricaut. Traduite de l'anglois, par M. de Rosemond, A Middelbourg, chez Gilles Horthemels, 1692, απ' όπου και οι παραπομπές. Τρίτο έργο του Ricaut το *The History of the Turkish Empire*, Λονδίνο 1680' πρβλ. Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey. Paul Ricaut at Smyrna, 1667-1678*, Οξφόρδη 1989, τα σχετικά κεφάλαια για την παραμονή του στη Σμύρνη και για το κάθε έργο του.

15 Ricaut, *Histoire*, κεφ. I. Στο κεφ. II περιγράφει τις επισκέψεις του στις επτά Εκκλησίες της Αποκάλυψης στη Μικρά Ασία, στο κεφ. III παραδίδει τα της εκλογής των Πατριάρχων και την ιεραρχία της Εκκλησίας, ενώ από το κεφ. VII ως το κεφ. X και XII-XV σχολιάζει τα Μυστήρια. Τα κεφ. V και VI περιγράφουν τις νηστείες και τις εορτές των Ελλήνων (Ορθοδόξων) και τα κεφ. XVI και XVII πραγματεύονται τις λειτουργίες και τη λατρεία των εικόνων. Τα δύο τελευταία κεφ. XVIII και XIX αναφέρονται στην παρουσία και κυριαρχία των Χριστιανών της Δύσης στα νησιά του Αρχιεπαγγέλου και στην «εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, τα αγιάσματα, τα απόκρυφα Ευαγγέλια».

Εκκλησίας της Ρώμης. Αναφέρεται στις νηστείες και στις εορτές («έτσι μαθαίνουν τον Χριστιανισμό» λέει «και όχι μέσα από τα κείμενα»). Αναφέρεται στα παγανιστικά έθιμα, παρακολουθεί λιτανεία εικόνας, θεωρεί τη ζωγραφική των εικόνων αρκετά χονδροειδή, παρεμβαίνει στους διακανονισμούς και στις διαμάχες εκκλησιαστικών με τον Πατριάρχη και αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο στο Άγιον Όρος.

Τον Ricaut πρωτοσυνάντησε στη Σμύρνη, πριν τη μακρόχρονη παραμονή του στην οθωμανική πρωτεύουσα, ο άλλος σημαντικός άγγλος κληρικός και ελληνομαθής λόγιος της εποχής John Covel. Στην Κωνσταντινούπολη ο Covel συγκέντρωσε στα χειρόγρατά του πλήθος αρχαιολογικών παρατηρήσεων, παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές επιγραφές και παρατηρήσεις για τον ορθόδοξο κλήρο με αφορμή τη συναναστροφή του με τον ορθόδοξο κλήρο. Μετά την επιστροφή του στην Αγγλία, αφού επισκέφτηκε και το Άγιον Όρος, συνέταξε και κυκλοφόρησε καθυστερημένα πια, το 1722, πραγματεία για το ορθόδοξο δόγμα.¹⁶ Όμως το ενδιαφέρον για τις αμφισβητήσεις στα θεολογικά ζητήματα που τον είχαν παρακινήσει, τόσο για το ταξίδι του όσο και για τη συγκέντρωση του υλικού και τη συγγραφή του μεγαλόπνοου δοκιμίου, είχε πια εκπνεύσει.

Η είσοδος του 18ου αιώνα –αιώνα του Διαφωτισμού, του ορθού λόγου και της συστηματικότερης πια περιήγησης– σημαδεύεται με τα ταξίδια και το έργο του διάσημου στα χρόνια του γιατρού και βοτανολόγου Joseph Pitton de Tournefort. Ξεκίνησε για την Εγγύς Ανατολή την άνοιξη του 1700. Περιηγήθηκε τα τριάντα οκτώ νησιά του Αρχιπελάγους και όλη τη βόρεια Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Αρμενία. Η πρώτη έκδοση του χειρογράφου του έγινε το 1717 και αναδείχθηκε στους επόμενους αιώνες σε βασικό εγχειρίδιο κάθε ταξιδιώτη για αυτές τις περιοχές.¹⁷ Ακολουθώντας μια συγκεκριμένη μέ-

16 John Covel, *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present doctrine and discipline, particularly in the Eucharist and the rest of their Seven Pretended Sacraments, compared with Jac. Goar's Notes upon the Greek Ritual or Ευχολόγιον*, Καίμπριτζ 1722. Για την έκδοση των χειρογράφων βλ. Dr. John Covel, *Voyages en Turquie 1675-1677. Texte établi, annoté et traduit par J. P. Grélois avec une préface de C. Mango*, [Réalités Byzantines, 6], éd. P. Lethielleux, Παρίσι 1998, όπου και η σχετική με τα ταξίδια και το έργο του βιβλιογραφία.

17 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant... Contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire... et de l'Asie Mineure...*, τ. I-II, Imprimerie Royale, Παρίσι 1717. Ο Tournefort πριν από το ταξίδι του στην Ανατολή είχε ήδη εκδώσει βοτανολογικά συγγράμματα και είχε καταρτίσει μια θαυμάσια συλλογή από περίπου 50.000 βιβλία, ενδυμασίες, όπλα, ορुकτά, όστρακα και άλλα αξιοπερίεργα. Το έργο του επανεκδόθηκε και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες – το πρώτο μέρος του και ελληνικά. Για τον βίο, τα ταξίδια και το έργο του βλ. Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, Introduction, notes et

θοδο περιγραφής των πολιτειών που συναντά, οι πληροφορίες του αφορούν την τοπογραφία, την οικονομία, τη διοίκηση, την εθνολογική σύνθεση, τα ήθη και τις συνήθειες του καθημερινού βίου, αποδεικνύοντας ότι η αλήθεια της γνώσης προσεγγίζεται με την έρευνα, τη συστηματική μελέτη, την ταξινόμηση και τη γενίκευση. Ο Tournefort είναι ο πρώτος που δίνει «ταξιδιωτική υπόσταση» στα νησιά του Αρχιπελάγους. Εκτός από καλός βοτανολόγος που ενδιαφερόταν και για την ορυκτολογία, τη γεωγραφία, τη νομισματική και την αρχαία ιστορία, στο κείμενό του καταθέτει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, εκτενώς, με την ίδια ωριμότητα και ορθολογική σκέψη που διακρίνει όλες τις παρατηρήσεις του, την περιγραφή και τα σχόλιά του για την *Παρούσα κατάσταση της Ελληνικής Εκκλησίας*. Ίσως επειδή η επιθυμία του πατέρα του που τον προόριζε για κληρικό και οι σπουδές του πρώτα στη θεολογία τον βοήθησαν στη συγγραφή αυτής της πραγματείας. Δεν θα παραλείψει να επισημάνει το χαμηλό επίπεδο της παιδείας και τονίζει την πεποίθησή του, ως καλός καθολικός, ότι η ορθοδοξία είναι μια αίρεση του Χριστιανισμού. Παρ' όλες τις λεπτομερείς και μακροσκελείς περιγραφές –για τις τελετές γάμου και κηδείας, τον μοναστικό βίο, τη διαδικασία ενθρόνισης του Πατριάρχη, τις νηστείες, την ιεραρχία της Εκκλησίας, αλλά και τα Μυστήρια– αυτές υπακούουν σε ένα ερευνητικό πνεύμα, ένα πνεύμα μελέτης και προσπάθειας για ερμηνεία. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι, αμέσως μετά την περιγραφή της Κρήτης και πριν από την περιγραφή των υπόλοιπων νησιών του Αιγαίου πελάγους, εκτενές κεφάλαιο αναφέρεται στον διορισμό και την ενθρόνιση του προκαθήμενου της Εκκλησίας και ακολουθεί αναλυτικό κείμενο για την ιεραρχία του κλήρου (ιερείς, διάκονοι κλπ.), τα άμφια και κάθε λεπτομέρεια της καθημερινότητας, των διατροφικών συνηθειών, της περιβολής των καλογέρων, ενώ συγκεκριμενοποιεί τις διαφορές και τους κανόνες για τους αναχωρητές, τους ερημίτες και τις μοναχές (Εικ. 3). Δίνει λεπτομέρειες για όλες τις νηστείες και ιδιαιτέρως αυτές των μοναχών, παρουσιάζει αρχιτεκτονικά τις εκκλησίες και παραθέτει με όλες τις λεπτομέρειες της τέλεσής τους τα Μυστήρια. Λεπτομερέστατος γίνεται επίσης στην περιγραφή των εθίμων της κηδείας, τα κόλλυβα και τα μοιρολόγια.¹⁸ Στα επόμενα κεφάλαια όπου περιγράφονται τα νησιά του Αρχι-

bibliographie de St. Yerasimos, Maspero/La Découverte, Παρίσι 1982, σ. 7-61· Joseph P. de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετάφρ. - εισαγ. Μάκης και Μυρτώ Απέργη, σχόλια Μάκης Απέργης και Ειρήνη Λυδάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 7-23· *Τόπος και Εικόνα*, τ. ΙΙΙ, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1979, σ. 80-85.

18 Pitton de Tournefort, *Relation*, τ. Ι, σ. 97-100· για τον μοναστικό βίο, σ. 101-107· για τις νηστείες αναλυτικά και την αρχιτεκτονική των εκκλησιών, σ. 110-116· για τα ορθόδοξα Μυστήρια, σ. 116-124· για τα ταφικά έθιμα, σ. 126-137.

Εικ. 3. «Έλληνες ιερείς» (18ος αι.). J. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, τ. I, μετά τη σ. 110.

πελάγους δεν παραλείπει, εκτός από τα κατ' εξοχήν ενδιαφέροντά του (βοτανικά, ιστορικά), να περιγράψει τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, συμβάνατα και λεπτομέρειες από τη ζωή των κληρικών καθώς και έθιμα και άλλες θρησκευτικές τελετουργίες.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι επισκεπτόταν παντού τις εκκλησίες και τα μοναστήρια και παρακολουθούσε τη ζωή των μοναχών παρόλο που ήταν αντίθετος με τις συμπεριφορές των κληρικών. Τελικά αναδεικνύεται όμως πιο συγκαταβατικός, γιατί τις αποδίδει στη μακρόχρονη δουλεία, ακριβώς αντίστροφα από τους προγενέστερους καθολικούς περιηγητές, οι οποίοι θεωρούσαν την υποταγή θεία τιμωρία. Επιρρίπτει όμως μεγάλη ευθύνη για την αγραμματοσύνη του κλήρου στην ηγεσία της Ελληνικής Εκκλησίας. Συνδυάζοντας το φιλοπερίεργο πνεύμα των περιηγητών του 17ου αιώνα με το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα του 18ου, που μόλις επί της εποχής του ανέτελλε, απηχεί αφενός μια επιτιμητική διάθεση και αφετέρου μια κριτική ερμηνεία του φαινομένου της παρακμής στην οποία βρίσκεται ο ελληνικός κλήρος και λαός. Την κατάσταση αυτή επιδείνωναν η διαφθορά και η σιμωνία που ταλάνιζαν τα ανώτερα κλιμάκια της Εκκλησίας.¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρησή του ότι:

19 Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια, Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, σ. 115-119.

... οι Έλληνες ευτύχησαν πολύ που οι αρχαίοι ναοί αντικαταστάθηκαν με εκκλησίες ... που σήμερα είναι πολύ κακοκτισμένες και φτωχές. Αλλά εκεί λατρεύουν τον Χριστό αντί για τις ψεύτικες θεότητες που υπήρξαν επί τόσο μεγάλο διάστημα αντικείμενο λατρείας των προγόνων τους ... όσο για την εξωτερική όψη της θρησκείας πρέπει να παραδεχτεί κανείς ότι είναι ακόμα αρκετά οργανωμένα στους Έλληνες. Οι τελετές τους είναι ωραίες, αλλά αυτό είναι όλο...²⁰

Ο Tournefort είναι ο πρώτος που ερμήνευσε τη «στενή σχέση» των Ελλήνων με τους αγίους τους σαν κατάλοιπο του παγανιστικού τους παρελθόντος, θέμα στο οποίο οι μεταγενέστεροι περιηγητές, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, εμβάθυναν περισσότερο. Θεωρεί όμως ότι τούτο είναι άλλη μια απόδειξη της παρεκτροπής και παρέκκλισης των Ελλήνων (δηλ. των Ορθοδόξων) από τον ορθό χριστιανικό δρόμο.

Η διαδικασία εξιδανίκευσης της Αρχαιότητας που κατέκλυσε τον 18ο αιώνα τη δυτική Ευρώπη άρχισε με την ύψιστη δοξασία ότι η «μοναδική πηγή των προτύπων ζωής και μόρφωσης ήταν η αρχαία Ελλάδα». Η γενιά αυτή των αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων και φιλολόγων θέτει τα βασικά ζητήματα της μελέτης της ελληνικής αρχαιολογίας. Η Αρχαιότητα έγινε πρότυπο ζωής, μόρφωσης, ήθους και η αναζήτησή της υλοποιείται στα ερείπια. Βαθμιαία αναδύεται δειλά και ένα καινοφανές ενδιαφέρον για τον σύγχρονο Ελληνισμό, που απορρέει από την πεποίθηση ότι οι νεότεροι Έλληνες αποτελούν ζωντανά μνημεία του πολιτισμού που έλαμψε στις ίδιες περιοχές κατά την Αρχαιότητα. Την αντίληψη αυτή «εκτόξευσε» ολοκάθαρα το έργο του Pierre Augustin Guys, αποτέλεσμα κλασικών ονειροπολήσεων αλλά και μακράς ελληνικής εμπειρίας. Ξεκινώντας από τη βαθιά αρχαιομάθεια και από τα ιδανικά του μεγαλείου της Αρχαιότητας, οδηγείται σε μια παθιασμένη «διεύρυνση» του σύγχρονου Ελληνισμού, για να καταλήξει στα αδιαφιλονίκητα συμπεράσματα ότι οι σημερινοί Έλληνες είναι απόγονοι των αρχαίων. Ομοιότητες και αναλογίες που διατηρήθηκαν διά μέσου των αιώνων: στον χαρακτήρα, στις ασχολίες, στις συμπεριφορές, στη μουσική, στον λαϊκό πολιτισμό αλλά και στα ταφικά έθιμα και σε όλες τις απλές καθημερινές κοινωνικές εκδηλώσεις του βίου τους (Εικ. 4). Έτσι το πολυσυζητημένο θέμα της θρησκείας, του δόγματος και των δοξασιών κατέχει τον απαραίτητο χώρο, μόνο που τώρα πια εμφανίζεται σαν τμήμα του καθημερινού βίου που περιγράφεται, ή πλαισιώνει εικονογραφικά σχετικά έργα.²¹

20 Pitton de Tournefort, *Relation*, τ. Ι, σ. 130.

21 Όπως ήδη εμφανίζονται στο *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant...*, peints d'après nature en 1707 et 1708 par les ordres de M. de Ferriol ambassa-

Εικ. 4. «Ελληνικό μοιρολόι» (18ος αι.). P. A. Guys, *Voyage littéraire de la Grèce*, τ. Ι, μετά τη σ. 300.

Τα θρησκευτικά ήθη και έθιμα, οι δοξασίες και τελετουργίες διαγράφονται από τα κεφάλαια ερμηνείας των δογματικών-σχισματικών διαφορών, όπου εμφανίζονταν στα περιηγητικά κείμενα ως τον προχωρημένο 17ο αιώνα, και εγγράφονται πια στη σφαίρα αυτής της νέας ανθρωπολογικής διερεύνησης ή ακόμα πιο πρωτοπόρα, όπως εκφράζονται από τον Guys στο *Lettres sur les Grecs anciens et modernes*, ανάγονται στην αρχαιότητα.²² Σε αυτήν την ενιαία πολιτισμική οντότητα, όπου η κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδος ενσαρκωνόταν στα έθιμα και στις παραδόσεις, συμπεριλαμβάνει ο Guys και την ερμηνεία των τελετουργιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Διακηρύττει ότι πρόκειται για παραλλαγμένες εκδοχές παγανιστικών ιεροτελεστιών παρά συμβολικές ανα-

deur du Roi à la Porte, et gravées en 1712 et 1713 par les soins de M. Le Hay, Παρίσι 1714, πίν. 66, 67.

22 Pierre Augustin Guys, *Voyage littéraire de la Grèce ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes avec un parallèle de leurs moeurs*, τ. Ι, Παρίσι 1783, σ. 134 κ.ε., 266 κ.ε., 232, 288 κ.ε.: πρβλ. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, σ. 137-138, 213, 221-222. Για την προσέγγιση του Guys πρβλ. David Constantine, *Early Travellers and the Hellenic Ideal*, Καίμπριτζ 1984, σ. 147-167.

παραστάσεις θρησκευτικών γεγονότων και ότι αυτές οι παγανιστικές πρακτικές δεν έκαναν τους Έλληνες περισσότερο ευσεβείς. Οι πανηγύρεις έχουν σχέση με τις εποχιακές γορτές των αρχαίων και ήταν ευκαιρίες για κοινωνικές συναθροίσεις.²³ Τέλος, είναι από τους πρώτους που σημειώνουν ότι οι ανώτεροι κληρικοί διατηρούσαν ζωντανή την παράδοση της πνευματικής υπεροχής και του σεβασμού για την παιδεία. Το θέμα αυτό της αμάθειας, της δεισιδαιμονίας και του φανατισμού των ελληνοορθόδοξων κληρικών επανέρχεται στο κείμενο του M.G.F.A. Choiseul-Gouffier – κατ'εξοχήν εκπροσώπου της «εικαστικής αναστήλωσης του αρχαίου κόσμου», όπου άνθρωποι και μνημεία ενοποιούνται μέσα στο τοπίο και το νέο οικιστικό περιβάλλον. Την ελληνική (ορθόδοξη) Εκκλησία ο Choiseul-Gouffier δεν χαρακτηρίζει πλέον σχισματική αλλά εμμένει στην άποψη ότι οι Έλληνες μοναχοί και ιερείς είναι άπληστοι, εγωκεντρικοί, άρπαγες και έχουν παρεκκλίνει από την πνευματική αποστολή τους. Θεωρώντας τον κληρό παιδευτο και αμαθή εξηγείται και η κατάπληξή του όταν, αν «ζει ο Βολταίρος και ο Ρουσσώ»!, τον ρώτησε στην Πάτμο το 1776 ένας μοναχός.²⁴

Τον 19ο αιώνα η βαθμιαία λάβρα εισόρμηση των ταξιδιωτών στην ανατολική Μεσόγειο και στον εδαφικό χώρο του νέου Ελληνισμού, και όπου αλλού συνυπήρχε με άλλους λαούς και εθνοτικές ομάδες, κληροδότησε έναν τεράστιο όγκο έργων, των οποίων η γοητεία βρίσκεται στην ατομικότητα των ταξιδιωτών, στην προσωπική τους περιπέτεια, στην αμηχανία τους να προσλαμβάνουν τον χώρο και τα συμβάντα, αλλά και στην ένθερμη συμμετοχή τους στις εκφάνσεις του δημόσιου, του πολιτικού και του ιδιωτικού και θρησκευτικού βίου του ελληνικού κόσμου.

Στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, ανάμεσα στα πολλαπλά πρόσωπα του ταξιδιωτισμού, με περισσότερα κατ'εξοχήν φιλελληνικά κείμενα, αναφαίνεται ως ιδεολογική τομή στην περιηγητική φιλολογία το πολύκροτο έργο του Jacob Bartholdy με τη φιλόσογη στάση απέναντι στους Έλληνες. Έθιξε κάποιους επαναπροσανατολισμούς στις πολιτισμικές προσεγγίσεις των Ευρωπαίων και άνοπλοι από επιχειρήματα ρίχτηκαν στον αντιρρητικό λόγο οι

23 Γράφει χαρακτηριστικά: «Vous pouvez seulement conclure du peu que j'en dis, que les Grecs modernes, peu instruits sur la religion, ont ajouté à celle qu'ils professent, toutes les traditions et les pratiques que la crédulité seule et l'habitude ont pu conserver; et que par leur attachement aux anciens usages, ils doivent avoir retenu bien des superstitions... il faut voir les fêtes religieuses qu'ils célèbrent à la campagne; elles vous rappelleront et les Bacchanales, et les dévotions des anciens pour une fontaine sacrée, pour une antique forêt, objets de vénération et de culte...», Guys, *Voyage*, σ. 137-138.

24 M.G.F.A. comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, τ. I, Παρίσι 1776, σ. 102-104, πρβλ. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, σ. 240-242 και Αικ. Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 34-35.

Εικ. 5. «Εικόνα της Παναγίας» (19ος αι.). J. Bartholdy, *Voyage en Grèce*, τ. II, πίν. XII.

βαθύτεροι στοχαστές του Ελληνισμού.²⁵ Επαναλαμβάνοντας τα «περί αχρειότητας, απαιδευσίας, μισαλλοδοξίας και δεισιδαιμονίας» του κλήρου, εντούτοις είναι ο πρώτος που σχολιάζει τη βυζαντινή τεχνοτροπία και τη ζωγραφική των εικόνων:

... η ζωγραφική, [είναι] λιγότερο άτυχη από τη γλυπτική μολονότι υποβαθμισμένη ... Η Μεγάλη λατρεία τους προς τους Αγίους δεν επιτρέπει να ξεπεράσουν τις εικόνες τους ... και εδώ είναι και τα όρια μέσα στα οποία περιχαράκωνεται η ζωγραφική ... όσο χοντροκομμένες και αν είναι, όσο ελαττωματικό το σχέδιο ... δεν θα είχαν τη δύναμη να τις αναπαράγουν, αν από γενιά σε γενιά δεν μεταδίδονταν ορισμένα στερεότυπα...

Επισκέπτεται έναν αγιογράφο στην Αθήνα, παραγγέλνει μία εικόνα Παναγίας και παραθέτει λεπτομερώς τη διαδικασία αγιογράφησης και χαλκογραφία της εικόνας (Εικ. 5). Πριν επισημάνει ότι αξίζει να δει κανείς το τέμπλο του Θη-

25 J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804...*, τ. I-II, Dentu, Παρίσι 1807· πρβλ. Εμμ. Φραγκίσκος, «Δύο “κατηγοροί του Γένους”· C. de Pauw (1788) και J. S. Bartholdy (1805)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, σ. 49-66 και απαραίτητα Πασχ. Κιτρομηλίδης, «Από τον Ρομαντισμό στον Διαφωτισμό. Η μαρτυρία του J. L. S. Bartholdy και η ιδεολογική της σημασία», *Τόπος και Εικόνα*, τ. Δ', εκδ. Ολκός, Αθήνα 1982, σ. 105-133.

σειού, τοιχογραφίες σε μοναστηριακή εκκλησία και τα ψηφιδωτά της Μονής στο Δαφνί, γράφει:

... αυτή ακριβώς η δουλική απομίμηση των μορφών που τους έχει μεταβιβαστεί, τούτη η παράδοση από την οποία ποτέ δεν παρεκκλίνουν ... δίνει παραστάσεις αλλόκοτες, παράξενες, ενίοτε γελοίες ... και στη ζωγραφική έναν κάποιο χαρακτήρα απλοϊκότητας, αφέλειας ... μάλιστα αγιότητας...²⁶

Μεγάλη είναι η συνδρομή των ζωγράφων-περιηγητών τον 19ο αιώνα που αναπαρέστησαν μια Ελλάδα, που ήταν στην αρχή ένας άχρονος-νοητός κόσμος, και σιγά-σιγά αποτυπώνοντας την πραγματικότητα –συνδυασμός ηρωικού, θρησκευτικού, κλασικού και ανατολίτικου στοιχείου της ελληνικής Επανάστασης– ξεδίπλωσαν τελικά τις πιο εντυπωσιακές εικόνες της καθημερινής ζωής. Τα έργα αυτά προμηνύουν τη σημαντικότητα της εικόνας σαν μέσο πληροφόρησης που θα εισβάλλει βαθμιαία και θα ενημερώνει έκτοτε το αναγνωστικό κοινό.²⁷ Επιλεκτικά θα αναφερθούμε σε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ποτισμένος ακόμα με το αρχαιοφιλο πνεύμα και τη ρομαντική ιδέα ενότητας φύσης, ζωής και τέχνης, ο ζωγράφος Otto Magnus von Stackelberg περιηγήθηκε την προεπαναστατική Ελλάδα και αποτύπωσε την αντίληψη της εποχής για τα μνημεία και τους σύγχρονους ανθρώπους.²⁸ Πιστότητα στις απεικονίσεις, σαφήνεια και πληρότητα στα χαρακτηριστικά του θέματος επικρατούν και στον Joseph Cartwright. Υπάρχει πάντα μια ζωγραφική σύλληψη, ακόμα και όταν πρόκειται για ηθογραφική σκηνή όπως στη «Λιτανεία του Αγίου Σπυριδώνα στη Σπιανάδα, Κέρκυρα», χωρίς προεκτάσεις ούτε προς την αρχαιότητα ούτε προς έναν εσωτερικό συμβολισμό (Εικ. 6).²⁹ Άλλοτε πάλι το τοπίο επιβάλλεται και γίνεται η πηγή έμπνευσης του καλλιτέχνη· τα υπόλοιπα στοιχεία είναι απλώς συμπληρωματικά. Στα έργα του παραγωγικότεου Edward Lear τα μοναστηριακά κτίσματα στα ποιητικά τοπία πλουτίζουν το θεματολόγιό του.³⁰ Η Ορθόδοξη Εκκλησία και τα κτίσματά της συνεχίζουν να

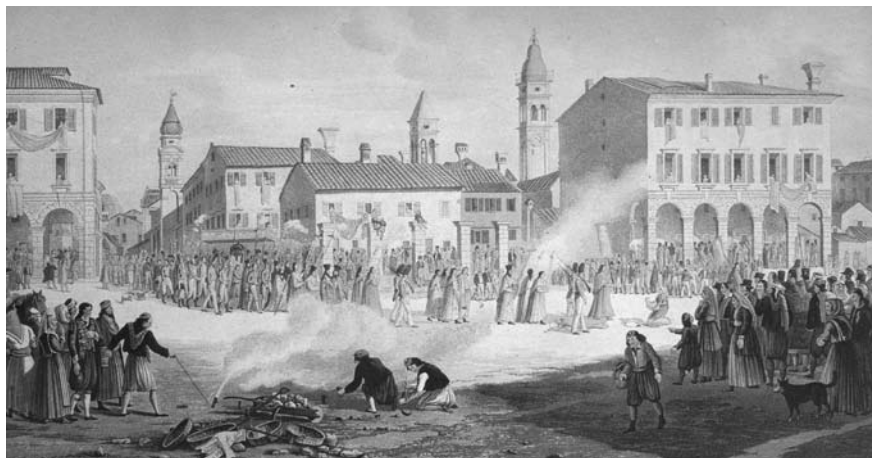
26 Bartholdy, *Voyage*, τ. II, σ. 109-110.

27 Το θέμα έχει αναπτυχθεί διεξοδικά από τη Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα, Ζωγράφοι και περιηγητές του 19ου αι.*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1981.

28 Από τα έργα του κυρίως στο O. M. von Stackelberg, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen...*, Βερολίνο 1831, λιθογραφία με θέμα: «Ψυχασάββατο στην Αθήνα».

29 Joseph Cartwright, *Ionian Islands, twelve large plates...*, [Λονδίνο 1821], πίν. III· βλ. στο ίδιο και το θέμα «Εορτή των Αγίων Ιάσωνα και Σωσιπάτρου». Την ίδια επιδίωξη έχει και ο Edward Dodwell· βλ. *Views in Greece*, Λονδίνο 1830, πίνακας: «Πανηγύρι στην Αθήνα».

30 Πρβλ. Φ.-Μ. Τσιγκάκου, *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα*, πίν. XII: «Η Μονή Αγίου Διονυ-

Εικ. 6. «Λιτανεία του Αγίου Σπυρίδωνα στη Σπιανάδα, Κέρκυρα» (19ος αι.).
J. Cartwright, *Ionian Islands*, πίν. III.

εντυπωσιάζουν καθ' όλο τον 19ο αιώνα τους δυτικούς επισκέπτες παραμένοντας ακόμα δείγματα δυναμικής και πλούτου του ελληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παράδειγμα, το λεύκωμα του Thomas Allom που επιμένει με πολλά ελληνο-ορθόδοξα θέματα (Εικ. 7)³¹ και το αντιπροσωπευτικό έργο του Robert Curzon με το πρωτότυπο νέο συγγραφικό ύφος.³² Ο τελευταίος, στην αναλυτικότερη εισαγωγή του, αναφέρεται στην ιστορία της χριστιανικής Εκκλησίας, στους Άγιους Πατέρες, στις αιρέσεις και σε όλες τις δογματικές αποκλίσεις, στη γραφικότητα του φυσικού τοπίου που περιβάλλει τις μονές, στην ορθόδοξη τέχνη και στο εικονογραφικό πρόγραμμα των εκκλησιών. Ήδη όμως από τη δεκαετία του 1830 ο αρχαιολόγος Charles Texier, στο πρώτο έργο αρχαιολογικής έρευνας στη Μικρά Ασία, καταγράφει ισότονα αρχαία και βυζαντινά μνημεία.³³ Οι κοινωνικές εκδηλώσεις με αφορμή τις θρησκευτικές εορτές, χαρακτηριστικό του τρόπου λατρείας των Ορθοδόξων, συνεχίζουν να

σίους στον Άθω», σ. 102: «Άποψη των Μετεώρων» και σ. 107: «Η Μονή Κουτλουμουσίου στον Άθω».

31 Robert Walsh – Thomas Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor...*, Fisher, Son & Co., Λονδίνο και Παρίσι [1836-38], πίνακες: «Ο μητροπολιτικός ναός της Μαγνησίας», «Χειροτονία επισκόπου», «Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων στην Πέργαμο», «Η Ζωοδόχος Πηγή στην Κωνσταντινούπολη, Μπαλουκλή».

32 Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, β' έκδ., John Murray, Λονδίνο 1849.

33 Charles Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique, physique et archéologique...*, Παρίσι 1839-49, και του ίδιου, *Byzantine Architecture: Illustrated by Examples...*, Λονδίνο 1864.

Εικ. 7. «Χειροτονία επισκόπου» (19ος αι.). R. Walsh – Th. Allom,
Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor, πίν. 91.

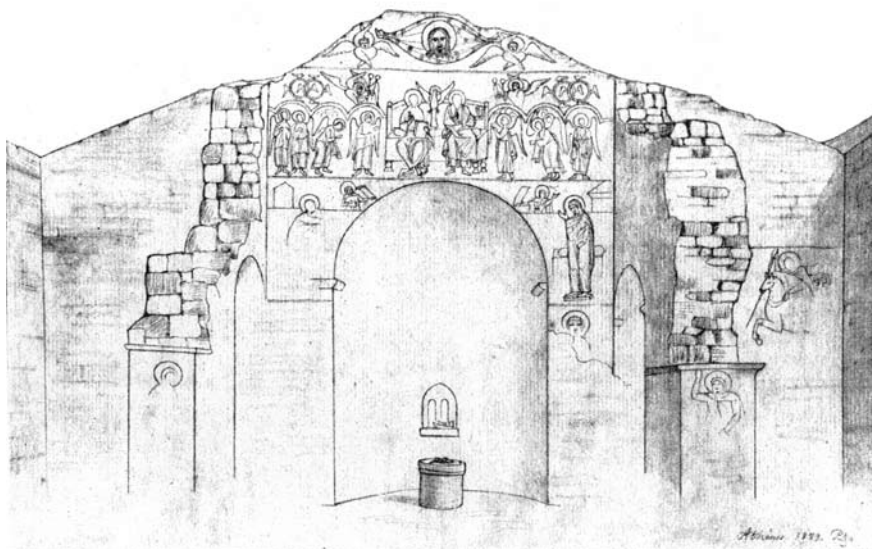
εμπνέουν τους περιηγητές, που τις αναπαριστούν τονίζοντας όλα τα μνημεία, είτε αρχαία είτε βυζαντινά, που υφίστανται στον περιβάλλοντα χώρο.³⁴

Όταν όμως το βυζαντινό κτίσμα εμπλέκεται με τα αρχαία ερείπια, ενώ το νεοσύστατο ελληνικό κράτος έπρεπε να «μεταμορφωθεί», να «εξωραϊστεί» και να «επιδείξει» το παρελθόν του μέσα σε ένα «ευρωπαϊκό παρόν», άρχισε η κατεδάφιση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων που ενοχλούσαν το επιδιωκόμενο πρότυπο της Αθήνας. Το «φιλόρραχο» πάθος εξαντλήθηκε ευτυχώς στο κέντρο της Αθήνας.³⁵ Πριν από τις κατεδαφίσεις ο γάλλος αρχιτέκτονας Paul Dugand πρόλαβε να αποτυπώσει σε σκίτσα κτίσματα και λεπτομέρειες από το εσωτερικό πολλών εκκλησιών κυρίως της Αθήνας (Εικ. 8).³⁶ Το ανερχό-

34 Βλ. από την εικονογραφημένη έκδοση του Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι, χ.χ., πίν. «Σκηνή λαϊκού εορτασμού σε χωριό της Αττικής» και «Ελληνικό Πάσχα».

35 Από την πλουσιότερη για το θέμα βιβλιογραφία ενδεικτικά σημειώνουμε: Αθήνα, πρωτεύουσα πόλη, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1985· Αθήνα ευρωπαϊκή υπόθεση, Αθήνα 1985 και Μ. Μπίρης, «Η ίδρυση της Αθήνας. Σχεδιασμός και πολεοδομική εξέλιξη», Αθήναι, Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αιώνας π.Χ.-2000 μ.Χ.), εκδ. Κότινος, Αθήνα 2000, σ. 368-398· Γ. Πανέτσος, «Η συγκρότηση του αθηναϊκού νεοκλασικισμού», Αθήναι, ό.π., σ. 407-435.

36 Τα σχέδια έγιναν κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του τα έτη 1839-40, 1842-43, 1847,

Εικ. 8. «Σχέδιο κατεδαφισμένης βυζαντινής εκκλησίας», του P. Durand (19ος αι.).
Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας*, σ. 38.

μενο ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές βάζει φραγμό στην κατεδάφιση των εκκλησιών της Αθήνας που βρίσκονται σε αρχαιολογικούς χώρους, και στο τέλος πια του 19ου αιώνα η Mary Hogarth, αδελφή του Διευθυντού της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, γράφει: «Οι μεσαιωνικές εκκλησίες στην Ελλάδα είναι τα μόνα μνημεία που ικανοποιούν τη δίψα του ιστορικού για μαρτυρίες της συνέχειας ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν».³⁷

Για τους δυτικοευρωπαίους περιηγητές –οι οποίοι είναι φορείς μιας άλλης χριστιανικής αντίληψης και εμμένουν σ’ αυτήν– η ορθόδοξη πραγματικότητα, στην καμπύλη των τεσσάρων αιώνων, στην αρχή τούς ενοχλεί, την κατακρίνουν ως αιτία όλων των συμφορών των Ελλήνων, την αναλύουν θεολογικά και ύστερα τη συνδέουν με την Αρχαιότητα, την ενοποιούν με τους ανθρώπους και το τοπίο και καταλήγουν στο τέλος, αργά πια, να την αντιμετωπίσουν ως αντικείμενο επιστημονικής μελέτης, η οποία και τους οδηγεί στην προσέγγιση των μνημείων του ορθόδοξου κόσμου.

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε.

1864· πρβλ. Τούλα Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002.

37 Mary Hogarth, *Scenes in Athens*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1900, πίν. 17.

Ioli Vingopoulou

Le monde grec orthodoxe vu par les voyageurs des XVe-XIXe siècles

RÉSUMÉ

Des raisons politiques, idéologiques, religieuses et personnelles définirent l'itinéraire, le voyage, les observations, les récits et les visées de ces récits de voyageurs qui parcoururent l'espace grec et écrivirent à ce sujet du XVe jusqu'au XIXe siècle.

Pour les voyageurs le terme « grec » comprenait tous les chrétiens orthodoxes de l'Orient. Eux mêmes, porteurs des idées d'une réalité chrétienne différente, ils perçoivent et commentent la religion, la langue, le droit coutumier et les monuments à la lumière des conceptions de leurs temps, de l'espace culturel et du lieu concret d'où ils proviennent. L'Église, le clergé et le dogme sont les sujets qui les attirent et ils en font des analyses minutieuses.

À partir de la moitié du XVe siècle, quand l'équilibre du vieux monde a été bouleversé, Constantinople, mais également le Patriarcat en tant qu'institution – personnes, événements, travaux et idées – soulevèrent l'intérêt des voyageurs et furent décrits et commentés de différentes manières. Le XVIe siècle à cause de ses grands remous dans l'histoire politique et religieuse surtout, révèle le fanatisme et les préjugés des voyageurs envers l'hellénisme grec orthodoxe. Le XVIIe siècle amènera les voyageurs dans la Grèce proprement dite mus par le désir d'une meilleure connaissance de l'antiquité, en même temps qu'un intérêt particulier s'éveille doucement pour les habitants contemporains. Pourtant pendant le XVIIIe siècle, siècle de la raison, des Lumières et de voyages mieux programmés, le sujet tant discuté de la religion garde toujours une place essentielle, perçu cette fois comme une activité de la vie quotidienne. Toutefois, les voyageurs européens sont encore éblouis par la splendeur de l'antiquité, qui est toujours recherchée parmi les vestiges comme un modèle de vie et de culture, de morale et de dignité. Quant aux mœurs et coutumes, aux croyances et aux cérémonies, ils restent dans l'espace de la nouvelle investigation anthropologique ou bien plus à l'avant-garde ils sont crédités à l'antiquité. Le XIXe siècle

est le siècle le plus troublé et le plus mouvementé à cause d'intérêts étrangers divers et de changements culturels différents. L'œuvre des voyageurs-peintres est d'une grande importance; ces voyageurs fixèrent la réalité grecque par la peinture des tableaux impressionnants de la vie quotidienne et des manifestations sociales. Ils peignirent des paysages et des monuments avec une sensibilité incomparable.

À travers les siècles, les voyageurs animés par leurs intérêts variés, leurs réflexions conscientes ou fluctuantes, relèvent une réalité orthodoxe qui a priori les gêne. Ils critiquent cette réalité en l'analysant théologiquement, ils la relient à l'antiquité et ils l'identifient aux personnes et aux paysages, pour arriver enfin assez tardivement à l'envisager comme objet d'une étude scientifique.

